

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९८

धर्मतत्त्वनिर्णयः ।

वे० शा० सं० रा० महामहोपाध्यायाभ्यंकरोपाह्व-
वासुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।

सोऽयं

वे० शा० सं० रा० मारुलकरोपाह्वरङ्गनाथभट्टात्मज-
शंकरशास्त्रिभिः संशोधितः ।

एतत्पुस्तकं

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येवैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५१

ख्रिस्ताब्दाः १९२९

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासमाह्वसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यमाणकनवकम् (४९) ।

प्रकाशयितुराशयः ।

—:⊙:☺:⊙:—

स्वाधिष्ठानेन भारतवर्षमलंकुर्वाणाः प्राचीनार्वाचीनविद्याविशारदा धर्मश्रद्धालवोऽन्ये च सदगृहस्था विप्रवर्या ग्राहकमहाशयाश्च क्षणमत्र मनो दीयमानमभ्यर्थये । धर्मतत्त्व-निर्णयारूपग्रन्थ आनन्दाश्रममुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाश्यत इति युक्तमेवैतत् । यतः संप्रति प्रायः सर्वत्र विशेषतः पुण्यपत्तने अस्पृश्यस्पर्शप्रौढविवाहपतितपरावर्तनधर्मपरिवर्तनादिधार्मिकप्रश्नविषयिकाश्चर्चाः प्रचलिताः श्रूयन्ते । तत्र प्राचीनार्वाचीनमतानुसारेण मिथो विरुद्धा लेखाश्चापि संदृश्यन्ते । तेन च सामान्यजनानां मनो द्विधा भूत्वा कदाचित्संशयः संजायेतेत्यालोच्येहत्यैर्विद्वद्वृन्दैरन्यैश्च सदगृहस्थैर्विप्रवर्यैर्नागरिकैः सुप्रसिद्धपण्डितप्रवरा महामहोपाध्यायाभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिणोऽप्रत्यतत्त्वनिर्णये विज्ञप्ताः समभूवन् । महामहोपाध्यायैरयं, परमपूज्यमनुयाज्ञवल्क्यप्रभृतिप्राचीनमहर्षिप्रणीतधर्मावगमकवचनानां मीमांसादिशास्त्रीयन्यायानुसंधानैस्तत्त्वभूतार्थस्योन्नयनेन श्रीमद्वाद्रायणजैमिनिमुनिभगवत्पूज्यपादशंकराचार्यादिमहात्मप्रस्थापितस्वस्वतन्त्रीयसिद्धान्तानुसारी धर्मतत्त्वनिर्णयो नाम निबन्धो लोकोपकृतये प्राणायि । तदेतदिमं निबन्धं प्रत्यक्षीकुर्वतां विदुषां प्रत्यक्षमेव । सर्वथाऽऽनन्दाश्रमसंस्थास्थपूर्वसंप्रदायसिद्धग्रन्थमुद्रणनिबन्धानीषदपि नातिक्रामत्ययं निबन्ध इतीयं संस्थैतमुद्रणे प्रावर्तिष्ठ लोकोपकारकत्वाच्चास्य स्वकीयग्रन्थावल्ल्यां संग्रहमन्वमंस्तेत्याशयं प्रकाश्य श्रीमत्सच्चिदानन्दचरणयोः समर्पयत्येतन्निबन्धरूपं पुष्पं वार्षिकोत्सवसमये प्रकाशकः—

पुण्यपत्तने वै० कृ० }
१३ शके १८९१ }

आपटे कुलोद्भवो गणेशात्मजो विनायकरायः—
(आनन्दाश्रम—म्यानेर्जिगट्ट्स्टी)

प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

इह खलु जगति सर्वोऽपि जनिमान् निसर्गत एव स्वसमुन्नतिं सर्वात्मना वाञ्छतीत्येतत्तावन्निर्विवादम् । समुन्नतिश्चाकारणिकायाः कार्योत्पत्तेरसंभवार्त्किञ्चित्कारणमपेक्षत एव । तच्च कारणं किमित्याकाङ्क्षायां तत्र तन्निरासकत्वेन श्रुतिस्मृत्यनुसंहितो धर्म एव नान्यः कश्चनेति सर्वैर्दार्शनिकैरन्यैश्च प्रेक्षावद्भिरैकस्वर्येण जोघुष्यते । श्रुतिस्मृती अपि ' तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ' ' धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम् ' इति व्यक्तं ब्रुवत्यौ सकललोकसमवस्थितिहेतुत्वेन धर्ममेवावगमयत इति नैतत्परोक्षं प्रेक्षावताम् । अतस्तादृशस्य निखिलजनसमाजसर्वाङ्गीणसमुन्नतिहेतुभूतस्य धर्मस्य यथार्थं स्वरूपं कीदृगस्ति तद्याथात्म्येन लोकानां मनस्याविर्भवत्वित्युद्दिश्यायं धर्मतत्त्वनिर्णयः स्वात्मानमासादितत्वान् । यदि चास्मै तत्त्वनिर्णयायाऽऽनन्दाश्रमसंस्थया स्थानं न दत्तं स्यात्तर्ह्यस्य सर्व एवायं स्वात्मासादनप्रयासो

व्यर्थो जातः स्यादिति सदग्रेसरेभ्य एतत्संस्थाध्यक्षेभ्य आपटेकुलोद्भवनिनायकरायमहो-
दयेभ्यः शतशो धन्यवादान्वितैर्य निबन्धविषये प्रास्ताविकं किञ्चित्प्रस्तूयते—

यद्यप्येतर्हि सर्वेषां लोकानां प्रवृत्तिः प्रायः स्वच्छन्दमाहारविहाराद्यनुष्ठान एव
संद्श्यते । ततश्च तैर्धर्मस्वरूपं याथातथ्येनावगतमपि न तस्य काश्चिदुपयोगो वक्तुं
शक्यः । तथाऽपि चाण्डालस्पर्शपुनर्विवाहप्रभृतयः सर्वथा शास्त्रनिषिद्धा इति लोकानां
बुद्धौ दृढायां संजातायां दशस्वेकोऽपि ततः परावर्तेत । तथा सति तावतैव च कृतकृ-
त्योऽयं निर्णय इति धन्यवादार्हः खलु महामहोपाध्यायानां समुद्योग इति मंस्ये । यतः
सांप्रतं करालकलिकालकलुषितमतयः केचन निरर्गलसंगिरणनिपुणाः ‘ चाण्डालस्पर्शो
न शास्त्रविरुद्धो बालविवाहो न शास्त्रसंमतः ’ इत्यादिकमधर्म्यं स्पष्टं ब्रुवाणा व्याख्या-
नद्वारा पुस्तिकाप्रकाशनद्वारा वा स्वमतं सर्वत्र प्रथयन्तो दृश्यन्ते । तेन च मध्यमबुद्धी-
नां जनानां कदाचिद्भ्रमः संजायेत ।

चाण्डालस्पर्शो यद्यप्युच्छास्त्रियस्तथाऽपि सांप्रतिकव्यवहारसरणौ दृशि प्रहितायाम-
स्पृश्यस्पर्शस्य दोषापादकत्वेन निषिद्धत्वमुरीकृत्य सर्वथा व्यवहर्तुमेवाशक्यं मनुजैरि-
त्यालपन्तो दीना जनाः सत्यं तदपेक्षया मनाक्प्रियाः । यतस्तदुपदेशतो दशसु पञ्चो-
च्छृङ्खला यर्ह्यपि तादृशे शास्त्रगर्हिते वर्त्मनि प्रवृत्ता भवेयुस्तर्ह्यपि येऽन्त्यजस्पर्शः शास्त्र-
विरुद्धो नेति व्यक्तं सभायामप्याचक्षते तदुपदेशतो दशसु पञ्चम्योऽप्यभ्यधिका निश्चितं
तत्र निःशङ्कं संचरेयुः ।

अथ येऽस्पृश्यस्पर्शप्रौढविवाहपतितशुद्ध्यादिकातिपयसंप्रतिप्रचलितार्थविषयकतयोद्भा-
विता विचारास्तत्र च प्रमाणत्वेनोद्धृतानि कतिचन वचांसि चेत्येतत्सर्वं समञ्जसं न
तत्राऽऽक्षेपलेशशङ्काया अप्यवसरः परंत्वगतिकत्वाद्व्यवहारवर्तन्यां न वयं तदनुसारेण
वर्तितुं संप्रति पारयाम इत्येवं ये प्राञ्जलतयाऽनुसंगिरन्ते तेषां कृते न मम काचन
विवक्षाऽस्ति । तथाऽपि शास्त्रीयदृशैव निरीक्षणे क्रियमाणे निरुद्धिकता विचाराः
प्रमाणवचनानि च नैवातीव समञ्जसतामावहन्तीति येषां निर्मत्सरमतीनां प्रतिभासते
तदर्थं ममैतावत्येव विवक्षा यदत्रोपक्षिप्तानां निर्णयानां प्रमाणवचसां च मध्ये यदि कतिपये
निर्णयाः कतिपयानि प्रमाणवचनानि च मान्यतापदवामारोढुमर्हाणि स्युश्चेच्छिरआन्दोल-
नेन तद्विषये संमतिं प्रकटय्य ये निर्णया यानि च प्रमाणानि न भवदनुमोदनभाञ्जि
भवन्ति तेषामननुमतौ समुचितानि शास्त्रीयाणि कारणानि उद्धाटयन्तु भवन्तः ।

यदि च मान्यताप्रदर्शनं नेच्छन्ति भवन्तस्तर्हि येषु प्रमाणवचःसु विरोधिकारणानि
नाऽऽवेदितानि भवेयुस्तान्यखिलान्यपि श्रीमतां तत्रभवतां भवतां संमतान्येवेति स्वी-
करणेऽस्माकं पन्था अप्रतिबन्धोऽस्तु । एवं तज्ज्ञैः पण्डितैर्यत्र यत्र प्रमाणविषये स्व-
संमतिः प्रकटिता तत्र तत्र वयं निःशङ्काः सन्तस्तादितरवचःसु पुनरपि समुचितविचारो-
द्भावेने निबन्धप्रणेतृन्महामहोपाध्यायान्प्रार्थयेमहि ।

येषां त्वेतत्सर्वमेवाननुमतमिति मतं तैः सर्वत्रैव प्रमाणवचनविषये यथायथं शास्त्रानु-
सारिणो हेतवो निर्देष्टव्या इति सविनयं साञ्जलिबन्धं च तत्रभवतः सर्वान् विज्ञापयामि ।

यतः संप्रत्येषमनुभूयते यत्तज्ज्ञेनापि कश्चन तत्त्वभूतोऽर्थः सप्रमाणं प्रस्थापितोऽपि
तत्र विकृतमतिना विप्रतिवादिना केनचिदहंमन्येन तदङ्गभूतक्षुद्रार्थविषये शब्दच्छलाद्या-
श्रयणेन वैतण्डिकतया सर्वतः कोलाहलः क्रियते । विरोधिना लेखाश्च लिख्यन्ते ।
तदिदं बिलेशयचपूचपायितमित्युपेक्ष्य मूललेखकेन तूष्णींभावः समालम्ब्यते चेत्तादृशतू-
ष्णींभावादज्ञजनानां तद्विषयेऽन्यथैव मतिर्जायते । तत इयं निरुक्ता विज्ञप्तिर्भागिनी भवति ।

अथ वितण्डवादिनां केषांचित्संसद्विषयकानाक्षेपान् स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रि-
येति न्यायेन तेषां तुच्छत्वप्रदर्शनार्थं निर्दिदिक्षामः । तत्र केचिदसहिष्णवो यद्वा तद्वा
प्रलपन्तः पण्डितमन्याः शास्त्रीयनियमानुसारिण्यामपि सभायां किमपि किमप्याक्षि-
पन्ति । यदियं सभा न सर्वजनीना, यतस्तत्र न स्तनंधया न पामरा न योषितो न
शूद्रा नाप्यन्त्यजाः । तस्मादसंमतेयं सभाऽस्माकमिति वदन्ति । परे तु तादृशैः सभा-
सदैर्भाव्यं नेदृशैः । व्यवस्थापकमण्डली चेदृश्यपेक्ष्यते न तादृशी । सन्ति त्वादृशा
अस्ति च तादृशीत्यमान्या सभेति ब्रुवते । इतरे पुनरध्यक्षास्ते ते नैत एते । मध्य-
स्थाश्च वादिप्रतिवादिभ्यां न नियोजिताः किंत्वध्यक्षैरेवेत्यतो नास्यां सभायां भागं
ग्रहीतुमिच्छाम इत्यादि भाषमाणा अन्यत्र गत्वाऽज्ञसमाजे स्वप्रौढिवादान्गायन्ति श्रुति-
स्मृत्यादिविरुद्धं च तत्र स्वाच्छन्देनास्पृश्यस्पर्शप्रौढविवाहजातिपरिवर्तनादयः प्रस्तावाः
शास्त्रसंमता एवेति परितो वल्गन्ति । किमयं व्यामोहः किंवा दैवदुर्विलास आहोस्वि-
त्करालकलिकालविपाकः । अथवा किमन्यत्—

येषामभिनिवेशेन संक्रान्ता मतिरङ्गभूः ।

असंशयं तत्र नटो भ्रमः स्वैरं प्रनृत्यति ॥

इत्येव सत्यम् । यतो वादिप्रतिवादिभ्यां मध्यस्थनियोजनं सर्वथा युक्तिविरुद्धम् ।
तथाहि । ये मध्यस्था वादिना नियोजितास्ते प्रतिवादिना न संमता भवन्ति पक्षपा-
तित्वभिया । तथा प्रतिवादिना नियोजिता न वादिनः संमता भवन्ति । अथार्धाश्च वादि-
नाऽर्धाश्च प्रतिवादिना इत्यपि न संभवाति । पक्षपातित्वसंभावनया ह्यर्धार्धनियोजनमुभ-
येषाम् । पक्षपातित्वसंभावना च मध्यस्थत्वविरोधिनी । ये च पक्षपातिनस्ते वादिन
एव प्रतिवादिन एव वा न मध्यस्थाः । अतः प्राड्विवाकेनैव स्वसाहाय्यार्थं मध्यस्था
नियोज्या भवन्तीति ।

तथा धर्मस्वरूपविचारार्थं या याः परिषदो निर्मायन्ते तत्र परिस्थितिमनुसृत्य
नैव विचारः क्रियत इत्यप्याक्षिपन्ति । तद्विषये किंचिल्लिख्यते । परिस्थितेः सम्यक्त्वे

तत्पोषकविचारस्य परिस्थितेरसमीचीनत्वे तद्बाधकविचारस्य चावसरः । पोषको विचार एव परिस्थित्यनुरूपस्तद्बाधकस्तु न परिस्थित्यनुसारीति न राजाज्ञाऽस्ति । अन्यथा मद्यपानप्रतिबन्धकस्य विचारस्य प्रयत्नस्य वा परिस्थित्यननुसारित्वप्रसङ्गात् । स तु सर्वसंमत इति लोके प्रसिद्धम् । तत्रेयान् विशेषः । पोषको विचारो वृद्धिकरः । बाधकः क्षयकरः । परिस्थित्यनुसारित्वं तूभयोः सममेवेति ।

यच्चाप्युद्धोप्यते यत्रास्पृश्यस्पर्शपतितशुद्धिजातिधर्मपरिवर्तनरूपान्तरापन्नमिश्रविवाहा-
दिविषयकाः परिस्थितिपोषकाः समयाः संजायन्ते सैवैका परिपत्पारिस्थित्यनुसरिणीति ।
तत्राप्येवं विचार्यते । तादृशपरिस्थितेः समीचीनत्वं कथमवगतं भवद्भिः । किं शास्त्रतो
लोकतो वा । न तावच्छास्त्रतः । बह्वीपु स्मृतिषु अस्पृश्यस्पर्शादिनिषेधस्य
परिदृश्यमानत्वात् । किं चास्पृश्यस्पर्शस्य शास्त्रसंमतत्वे पूर्वं (शिवाजीराज्यकाले पेश-
वार्यराजकाले वा) ये शास्त्रतत्त्वज्ञाः प्रसिद्धा महापण्डिता आसंस्तैरयं
विचारोऽवश्यं कृतः स्यात् । प्रत्युत शास्त्रानुवर्तित्वाद्स्पृश्यस्पर्शस्य निषेधमेवानुमेनिरे ।
यतस्तदानीं सर्वाऽपि व्यवहारप्रवृत्तिः सविशेषं धर्मशास्त्रानुसृतैवावर्ततेति नैतत्तिरोहित-
मितिहासपरिशिलनपटूनाम् । अस्पृश्यस्पर्शस्य शास्त्रसंमतत्वे किमिति तदानीं कैरप्य-
स्पृश्यानामस्पृश्यत्ववर्जनप्रस्तावो नोपक्षिप्तः किमिति च तदनुसारेण कैश्चिदपि न ते
स्पृश्याः संपादिताः । येन भवतामयं प्रसङ्ग एव न प्राप्नोति स्म । न च तदानीं
तेऽस्पृश्या एव सन्तो न स्वोत्कर्षं साधयितुमलमभूवन्निति वचनं युक्तिसहम् । यो
यज्जात्युचितमर्यादामनुरुध्य दूरं समीपं वाऽवस्थाय स्पर्शास्पर्शमकुर्वन्स्वजातिविहितसमु-
दाचारैः करुणावरुणालयं परमेश्वरमनन्यभावेन सेवते स स्वोत्कर्षाय कल्पत एव ।
चोखामेळारोहिदासप्रभृतयश्चात्रोदाहरणत्वेनाद्ययावज्जाग्रति । नह्येतैरस्पृश्यजात्युद्भवैर्गु-
णेनेतरेभ्यो विशिष्टं महत्त्वं संपादितमिति कृत्वाऽपि केऽपि त्रान्स्पृश्यान्कृत्वा धर्मसंकरं
जातिसंकरं वाऽऽरचयांबभूवुः ।

किंच तदानीं तेऽस्पृश्याः समाजघटका एव नाऽऽसिषतेति ब्रूयुश्चेत्तदपि बालसंमोह-
नमात्रम् । केन नाम कर्मणा समाजघटकत्वमभिप्रेयते श्रीमद्भिः । मिथः संस्पर्शमात्रे-
णेति चेत्-शरीरेऽपि तावदेतादृशानि कतिचन इन्द्रियाणि सन्ति यत्तेषां स्पर्शं
हस्तमप्रक्षाल्य नैव केऽपि भुञ्जते । न च तावता तेषां शरीरघटकत्वं प्रतिक्षेप्तुं कोऽपी-
हेहते । किंच लवणशिखरिण्यादीनां परस्परं संसर्गोऽपि न कैश्चिदपीप्यते । तथाऽपि
तेषां भोज्यपदार्थसमुदायघटकत्वं नास्तीति ब्रह्मणाऽपि वक्तुं युक्तम् । तच्च तेषामागो-
पालं प्रसिद्धमेव । तस्मात्संघातभावेनावस्थितानां सर्वेषां परस्पराविरोधेनैककार्यनिष्पादक-
त्वमेव तादिति वक्तव्यम् । अस्ति च शरीरसंधारणरूपैककार्यजनकत्वं हस्तपादाद्यवय-

वानां भोजनलक्षणैककार्यानिष्पादकत्वं च लवणशिखरिण्यादीनाम् । तद्वत्परस्परापीडनेन पूर्वसंप्रदायाविरुद्धस्वस्वजात्युचिताचारनिर्बन्धपरिपालनेन मानवसमाजसंरक्षणलक्षणैककार्यकर्तृत्वेन समाजघटकत्वं तेषामप्यस्त्येवेति ।

अथास्पृश्यस्पर्शस्य लोकतः समीचीनत्वमगवम्यत इति ब्रूध्वे चेत्तदप्यसंगतम् । लोकेष्वपि ये दूषितान्तःकरणा अत्यन्तमविवेकिनो महत्त्वाकाङ्क्षाग्रहग्रस्ताः प्राज्ञमन्यास्त एव द्वित्रा अस्पृश्यतावर्जनं कार्यमिति क्वचित्प्रलपन्ति न तु समाजघटकाः सर्वेऽपि । रत्नागिर्यादिकौङ्कणप्रदेशेषु अद्यापि तत्रत्या द्विजादयो जलीयधूमशकटेन वा स्थलीयधूमशकटेन वेतो गतानतएव नान्तरीयकपारम्परिकाद्यस्पृश्यस्पर्शसंभावनयाऽपि दूषितान् विना स्नानं न प्रवेशयन्ति गृहम् । अस्पृश्याश्च तत्रस्था ब्राह्मणादिविशिष्टजातीयानां गृहारामादिषु देवालयादिषु वा प्रवेशेनामुत्रास्माकं महदप्रियं भवेदिति मयेन न प्रतिशन्ति तदावासप्रदेशम् । किंच कार्यान्तरमुद्दिश्य वर्त्मना गच्छन्तस्तेनैव मार्गेण प्रत्यागच्छन्तं द्विजातिं यदि स्वच्छाययाऽपि स्पृशेम यदि वा तादृशास्मत्संस्पर्शपरिहारार्थं विशिष्टं ब्राह्मणं कुटिलेन पथा गमयेम तदा वयमपराधिनः स्यामेति मत्वा छायासंस्पर्शपरिजिहीर्षया सद्य एव स्वयमध उपविशन्तीत्यपि नाविदितमस्पृश्यत्ववर्जनवादिनां भवताम् । अपि चास्पृश्येष्वपि बहवो जातयः श्रूयन्ते । न तासु सर्वासु परस्परं स्पृश्यत्वम् । तेष्वप्युत्तमाधमभावो विद्यते । तत्रोत्तमजातीयेनाधमजातीयैः सह न संस्पर्शः सह खानपानादिकं वाऽनुष्ठीयत इति सुप्रसिद्धमेवैतत्सर्वत्र । यदाऽस्पृश्येष्वेवेत्थं निर्बन्धो दृश्यते तत्र लोकतोऽस्पृश्यस्पर्शसामीचीन्यवाचोयुक्तिः कथमिव विश्वसनीया स्यादिति मङ्गल एव विचारयन्तु । तथाऽप्यस्पृश्यस्पर्शसामीचीन्यस्य लोकतः समर्थने दुराग्रहश्चेल्लोकव्यवहारनिदर्शनेनैव तस्य पुष्टिः सभायां विधेया स्यात् । वृथा तत्र शास्त्रसंमतत्वोद्घोषणेन किम् । केवलं वञ्चनैव सा ।

यच्च यात्रादिषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यत इत्युच्यते तत्स्थलविशेषविषयं स्पर्शविशेषविषयमशुचित्वावस्थायां निषिद्धस्यापि गलाधोमुखान्तःस्थितजलप्रवेशस्य नान्तरीयकतया जायमानस्यादूषकत्वमात्रप्रतिपत्त्यर्थं च नतु सर्वसामान्यतस्तस्य प्रवृत्तिः । उपारिनिर्दिष्टमवत्संमतपरिस्थित्यनुसारिपरिषदि तु तस्य सामान्यतः प्रवृत्तिरनुमता भवतीति चित्रम् । तत्र वचन एव श्रुतेषु यात्रादिशब्देषु कथमौदासीन्यमाद्रियते । अथवा भ्रमादीनामयं विलासः स्यात् । तदुक्तम्—

‘समागमो यत्र भवेदसूयाभिनिवेशयोः ।

संप्रीडन्ति सुतास्तत्र स्वैरं क्रोधमद्भ्रमाः ’ इति ।

इदानीमेतर्हि प्रचलिताः प्रौढविवाहास्पृश्यस्पर्शादयो ये विषयास्तत्संबन्धेन किंचिदिव

विचारयामः । अत्र निबन्धे महामहोपाध्यायैः स्मृतितात्पर्यं याथार्थ्येन बोध्यते ।
किमर्थमयं विचार इति चेदुच्यते—

अनेन विचारेण जनाः संबोधनीया भवन्ति । जनास्त्रिविधाः । सनातनवैदिकधर्म-
पक्षपातिनः शत्रव उदासीनाश्च । तत्राऽऽद्या यद्यपि श्रद्धाजाड्येन सदाचरण उपदेशं
विना प्रवृत्ता एव तथाऽपि शत्रूणां वाचोयुक्तीर्निशम्य कदाचित्संशयितान्तःकरणा भवेयुः ।
शते द्वित्राणां च तादृशां प्रवृत्तावपि कदाचिच्छैथिल्यं भवेदतस्ते संबोधनीया भवन्ति ।

तथा शत्रुभिर्बोधितानामुदासीनानां सदाचरणे प्रवृत्तिरपि दुर्लभा भवेत् । अतस्तेऽपि
संबोधनीया भवन्ति ।

शत्रवस्तु केचिदेव संबोधनीया भवेयुर्न सर्वे । तथा हि । शत्रवो द्विविधा बाह्या
आभ्यन्तराश्च । तत्र य इत्थं ब्रुवन्ति—ऋतुदर्शनानन्तरं विवाहश्चाण्डालस्पर्शः पुन-
र्विवाह इत्यादीनां (मन्वादि) स्मृतिषु निषेधो दृश्यते । सांप्रतं तु ऋतुदर्शनोत्तरं
विवाह इत्यादिकमावश्यकं दृश्यते । अतस्ताः प्राचीनाः स्मृतयोऽप्रमाणमिति मत्वोपे-
क्षणीया इति, ते बाह्याः शत्रवः । ये चेत्थं ब्रुवन्ति ' मन्वादिस्मृतयः प्रमाणमेव '
किंतु सांप्रतमावश्यकं येऽर्थाः प्रौढविवाहचाण्डालस्पर्शादयस्ते तासु मन्वादिस्मृतिषु न
निषिद्धा इत्येवं स्मृतितात्पर्यं वर्णनीयमिति, त आभ्यन्तराः शत्रवः ।

तत्र बाह्यैः शत्रुभिः स्मृतिप्रामाण्यं तिरस्कृतवद्भिरपि स्मृतितात्पर्यार्थो याथात्म्येन
गृहीत इत्येतावतोपकृतमेव । तथाऽऽभ्यन्तरैः स्मृत्यर्थं विपर्यासेन प्रतिपादयद्भिरपि
स्मृतिप्रामाण्यं पुरस्कृतमित्येतावतोपकृतमेव ।

आभ्यन्तरेष्वपि केचिद्गृहभेदिनो वञ्चका इव स्मृतितात्पर्यं याथात्म्येन जानन्तोऽपि
लोभादिपरवशाः सन्तो हठात्स्मृत्यर्थाविपर्यासं कुर्वन्ति । केचिच्च भ्रान्ताः स्मृतिवचनानां
याथार्थ्येन तात्पर्यमजानानाः स्मृतिवचनानामर्थं वैपरीत्येन प्रतिपादयन्ति ।

तत्र बाह्याः शत्रवः स्मृतिप्रामाण्यमेव नाङ्गी कुर्वन्ति, अतस्ते न संबोधनीया भवन्ति ।
तथाऽऽभ्यन्तरा अभ्रान्ताः शत्रवोऽप्याभिनिवेशग्रहग्रस्तत्वान्न संबोधनीया भवन्ति । ये
च भ्रान्ता आभ्यन्तराः शत्रवस्ते संबोधनीया भवन्ति । उदासीनास्तु प्रायेण सर्वेऽपि
संबोधनीया एव । तत्राऽऽभ्यन्तराः शत्रव आभ्यन्तरव्याधिवन्न सुखोच्छेद्या भवन्तीति
विनिवेद्य पूर्वोक्ता विज्ञप्तिर्न विस्मृतिं नेतव्येति सप्रणयं सविनयं च प्रार्थयते—

पुण्यपत्तने वै० कृ० }
१३ श० १८९१ }

मारुलकरोपाहः शंकरशास्त्री—भारद्वाजः ।

=====

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

धर्मतत्त्वनिर्णयः ।

(धर्मस्वरूपविचारः)

अभिनिवेशवशीकृतचेतसां बहुविदामपि संभवति भ्रमः ।

तदिह धर्मरहस्यमिदं बुधाः सहृदया विमृशन्तु विमत्सराः ॥

अथ धर्मतत्त्वं निरूप्यते—धर्मस्य लक्षणं हि ' चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ' इति मीमांसका वदन्ति । विहितकर्मजन्यो धर्म इति तार्किका वदन्ति । सर्वथाऽपि धर्मस्य मूर्तं किञ्चित्स्वरूपं न कैश्चिदप्यभ्युपेयते, अमूर्तो धर्म इति सर्वसंमतम् । अतः स न बाह्यप्रत्यक्षगोचरः । सुखादिवदान्तरप्रत्यक्षगोचरोऽपि न भवति । अयोग्यत्वादित्यत्रापि न विवादः । एवमलौकिकस्वरूपस्य धर्मस्य प्रज्ञापनाय न प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रक्रमते किं त्वनुमानादिकम् ।

नन्वनुमानमप्यत्र न प्रक्रमते । अनुमानं हि व्याप्तिमुपजीव्य प्रवर्तते । ध्याप्तिनिश्चयश्च कार्यकारणभावसामान्यविशेषभावज्ञानाधीनः । यदि च धर्मस्य स्वरूपमेव लोकतो नावगम्यते कुतस्तस्यान्येन केनापि सह कार्यकारणभावः सामान्यविशेषभावो वाऽवगतः स्यादिति चेन्न । शास्त्रतः कार्यकारणभावस्यावगम्यमानत्वात् । तथाहि—ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि शास्त्रं स्वर्गज्योतिष्टोमयागयोः कार्यकारणभावं प्रतिपादयति । यागस्य चाऽऽशुविनाशित्वात्स्वर्गस्य च देहविनाशोत्तरं प्राप्यमाणत्वात्तयोर्योगपद्यासंभवात्कार्यकारणभावोऽनुपपन्न इत्यतस्तत्रादृष्टं मध्ये किञ्चित्कल्पनीयम् । तद्द्वारैव च स्वर्गयागयोः कार्यकारणभावो न साक्षात् । साक्षात्कार्यकारणभावस्त्वदृष्टस्यैव । अदृष्टं हि यागस्य साक्षात्कार्यम् । स्वर्गस्य च साक्षात्कारणम् । अमुमेव च कार्यकारणभावमुपजीव्य व्याप्तिज्ञानद्वाराऽनुमानप्रमाणस्य धर्मज्ञापने प्रवृत्तिः सुलभा भवति । उक्तं मध्ये प्रकल्पितमदृष्टमेव च धर्म इत्यभिधीयते । तथा चात्राथ तत्पूर्वकम् (गौ० सू० १ । १ । ९) इति सूत्रोक्तं पूर्ववदिति शेषवदिति चेति द्विविधमप्यनुमानमत्र प्रवर्तते । यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते, यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति तत्पूर्ववदिति गीयते । अत्र च यागेन कारणेन भाविनो धर्मस्यानुमानम् । यत्र कार्येण कारणमनुमीयते, यथा नद्याः पूर्णत्वं दृष्ट्वा भूता वृष्टिरिति तच्छेषवदिति गीयते । अत्र च कस्यचित्स्वर्गप्राप्तिमनुनिश्चय तेन कार्येण भूतस्य धर्मस्यानुमानम् । एतादृशं च श्रुत्यादिसिद्धकार्यकारणभावावलम्बिनाऽनुमानप्रमाणेन प्रज्ञाप्यमानममूर्तमदृष्टं धर्मस्वरूपं कथमिदानींतनैः पण्डितैरपि स्वातन्त्र्येण परिवर्तितुं शक्यं भवेत् ।

(कन्याविवाहकालविचारः)

यत्तु सांप्रतं पारिस्थित्यनुसारेण रजोदर्शनोत्तरमेव विवाहस्य मुख्यः कालः । मन्वादि-
स्मृतयस्तु लक्षणाद्याश्रयणेनार्थान्तरं प्रकल्प्य कथांचद्योज्या इत्येवं धर्मः परिवर्तनीयः ।
अथवा ताः स्मृतयोऽप्रमाणमेवेति मत्वा पारित्याज्या एव । देशकालपरिस्थित्यनुसारेण
पूर्वं यथा मन्वादिभिः स्मृतयः प्रणीतास्तथेदानींतनैरन्याः स्मृतयः सांप्रतिकपारिस्थित्यनु-
सारेण प्रणेयाः । नहि स्मृतिप्रणेतृत्वं मन्वादीनामेवेति नियमोऽस्तीति । तन्न । लक्षणा-
द्याश्रयणेनार्थान्तरकल्पनया स्मृत्यर्थयोजनं न समीचीनम् । लक्षणा हि तात्पर्यानुपपत्त्या
भवति । रजोदर्शनात्प्रागेव विवाहः कार्य इति वदतां स्मृतिकाराणां रजोदर्शनानन्तरं
विवाह इत्यर्थे तात्पर्यामिति कस्मादवगतम् । येन विपरीतलक्षणा स्यात् । तेषां तथा
तात्पर्यं चेत्किमिति ते तथा स्पष्टं न ब्रुवन्ति ।

(अभिनवस्मृतिविरचनविचारः)

अथ मन्वादिभिरिवाऽऽधुनिकैरभिनवाः स्मृतयः पारिस्थित्यनुसारेण प्रणेया इति ।
तदपि न । मन्वादिभिस्तादात्विकपरिस्थित्यनुसारेण स्मृतयः प्रणीता इत्यत्र न प्रमाण-
मुपलभामहे । स्मृतिकारैर्हि लौकिका अलौकिकाश्चार्थाः प्रतिपादिताः । दृष्टप्रयोजनका
लौकिकाः । अदृष्टप्रयोजनका अलौकिकाः । यथा विवाहप्रकरणे परिणयकन्याविशेषणेषु
कान्तां भ्रातृमतीमरोगिणीमित्यादयोऽर्था लौकिकाः । असगोत्रामसपिण्डामित्यादयोऽर्था
अलौकिकाः । तत्र मन्वादिस्मृत्यनुक्ता मन्वादिस्मृतिविरुद्धा वा येऽर्था इदानींतनैरभि-
नवासु स्मृतिषूपनिबद्धव्यास्ते लौकिका अलौकिका वा । अलौकिकाश्चेद्दृष्टफलेन तेषां
कार्यकारणभावरूपः संबन्धः कथमवगतः । अदृष्टावगतिर्हि श्रुत्यादिबलाद्योगजा लौकि-
कप्रत्यक्षबलाद्वा भवति । श्रुतिबलाच्चेत्सा श्रुतिर्मन्वादिभिः स्मृतिकारैर्दृष्टा न वा ।
दृष्टा चेत्कुतस्तदर्थः स्मृतिषु नोपनिबद्धः । औदासीन्ये कारणाभावात् । न दृष्टा
चेन्मन्वादीनां स्मृतिकाराणामनुपलब्धा श्रुतिरिदानींतनैर्दृष्टेत्यर्थे जना नैव विश्वस्युः ।
स्मृतिबलाच्चेत्स्मृतिष्वनुक्तार्थस्य प्रतिपादनायाभिनवस्मृतिप्रणयनामिति व्याहृतं स्यात् ।
योगजबलाच्चेत्तादृशसामर्थ्यास्तित्वं प्रत्यायनीयम् ।

अथ लौकिका अर्था इदानींतनैरभिनवासु स्मृतिषूपनिबध्यन्त इत्युच्यते तर्हि कान्तां
भ्रातृमतीमरोगिणीमित्यादयो ये लौकिका अर्थाः प्राचीनस्मृतिषूपनिबद्धास्तद्विरुद्धोऽर्थ
इदानीं लोकावगतोऽपेक्ष्यते । स च न संभवति । नहीदानींतनैर्भिषग्नभूतैर्डाक्तरेत्युपप-
दधारिभिर्वा संप्रति अकान्ता ज्यायसी रोगिणी वा वधूर्विवाह्येत्युच्यते ।

ननु प्राचीनस्मृतिषु ये येऽर्था उपनिबद्धास्तत्र तत्र सर्वत्रैवाऽऽधुनिकैरभिनवविरच्यमानासु स्मृतिषु विरुद्धोऽर्थो वक्तव्य इति नोच्यते क्वचिदेव विरुद्धोऽर्थ उच्यते । यथा प्राचीनस्मृतिषु रजोदर्शनात्प्रागेव विवाह्येत्युक्तमभिनवस्मृतिषु तु रजोदर्शनानन्तरमेव विवाह्येति ।

(धर्मपरिवर्तनविचारः)

नैतत् । आदौ तावद्यमर्थो न लौकिकः । सोमाद्युपभोगभिया हि रजोदर्शनात्प्राग्विवाह इति तैरुच्यते । नहि सोमादिभिः क्रियमाण उपभोगस्तज्जन्यदोषो वा लोकतोऽवगम्यते । तथा च सांप्रतं धर्मपरिवर्तनमवश्यं कार्यमिति यैः पुनः पुनरुद्भूयते त इत्थं प्रष्टव्या भवन्ति । सूत्रकारैः स्मृतिकारैर्वा अलौकिको योऽर्थः प्रतिपादितः स परिवर्तनं नार्हत्येव । अदृष्टम्योत्पत्तिः कीदृशेन कर्मणा कथं वा भवतीत्यस्याज्ञानात् । नहीदानीतनाः पण्डिता एवं कृते सदपूर्वमुत्पद्यत एवं च कृत इदमसदपूर्वमुत्पद्यत इति स्वाच्छन्देन निश्चेतुं प्रभवन्ति । यश्च लौकिकालौकिकोऽर्थः सूत्रकारैः स्मृतिकारैश्च प्रतिपादितस्तत्राप्येवमेव । एक एव योऽर्थो लौकिकः सन्नलौकिकोऽपि भवति स लौकिकालौकिकः । तत्रालौकिकांश उक्तरित्या कार्यकारणभावो नैव ज्ञातुं शक्यो भवतीदानीतनैः । यश्च लौकिकोऽर्थः सूत्रकारादिभिः प्रतिपादितः स यादृशकार्यकारणभावाभिप्रायेणोक्तस्तादृशकार्यकारणभाव इदानीं लोकेऽनुभवपद्वीं नाऽऽपद्येत चेत्स लौकिकोऽर्थो विपरिवर्तनमर्हति । किंतु सूत्रादिष्वीदृशः कोऽर्थः कश्च तत्र सूत्रकाराद्यभिप्रेतः कार्यकारणभावः कथं चेदानीं स नानुभूयते किं स्वाभाविकं तत्तद्वस्तुसामर्थ्यं विगलितं वा कश्च तत्र नियतिकृतो नियम इत्येतत्सर्वं प्रदर्शनीयम् ।

इदानीं च धर्मपरिवर्तनकामैः परिवर्तनार्हत्वेनानुसंहिता येऽर्थाश्चाण्डालस्पर्शनिषेधः, बालविवाहः, पुनर्विवाहनिषेधः, जन्मसिद्धैव जातिः, इत्यादयस्तेऽर्था अलौकिका इति तेषां परिवर्तनं न संभवति । किंच धर्मपरिवर्तनं धर्मत्वेनाधर्मत्वेन वा । आद्ये परिवर्तनमेव तन्न भवति । अन्त्ये कथं तल्लोकमान्यं स्यात् । अथायमर्थः—धर्मशब्देन तद्विशेषो लक्ष्यते, तस्य परिवर्तनमिति । तदपि पुनर्धर्मविशेषत्वेनाधर्मत्वेन वा । आद्ये चाण्डालादिगतास्पृश्यत्वादेः स्पृश्यत्वादिना परिवर्तने कथं स्पृश्यत्वस्य धर्मत्वमवगतम् । अलौकिकश्रेयःसाधनीभूतोऽर्थो हि धर्म इत्युच्यते । स्पृश्यत्वेन चालौकिकोऽर्थः कीदृशः साधितः स्यात् । अधर्मत्वेन चल्लोकाग्राह्यत्वरूपो दोषस्तदवस्थ एव । अथायमभिप्रायः—धर्मविशेषत्वेन परिगृहीतस्यास्पृश्यत्वादेस्तद्विपर्ययेण स्पृश्यत्वादिनेदानीं परिवर्तनमित्येव । न तद्धर्मत्वेनाधर्मत्वेन वा । धर्मत्वाधर्मत्वयोरप्रत्यक्षयोः शब्दप्रमाणगम्यत्वादिति ।

तत्र यद्यप्याधुनिकैरधर्मत्वं नोच्यते तथाऽपि पूर्वेः स्मृतिकारैरधर्मत्वेन परिगृहीतस्य चाण्डालादिस्पर्शस्याधर्मत्वमवर्जनीयमेव स्यात् । किंच धर्मपरिवर्तनमावश्यकमिति वदद्भिर्द्योऽनुष्ठेयविशेषोऽर्थः परिवर्तनीयत्वेनाभिमतः स तैर्धर्मत्वेन गृहीतो न वा । न चेद्धर्मपरिवर्तनमिति तेषामेवोक्तिर्व्याहता स्यात् । गृहीतश्चेद्धर्मत्वापरपर्यायेण श्रेयःसाधनत्वेन गृहीतो योऽर्थस्तद्विपर्ययावश्यकत्वं वदद्भिर्लोकानां श्रेयोमार्ग आहत्य विघ्नः संपादितः स्यात् ।

अथ परेषां धर्मत्वेनाभिमतो योऽर्थस्तत्परिवर्तनमावश्यकमित्याशयश्चेदीदृशेन परिवर्तनेन किं परेषां साधितं स्यात् । परिवर्तनीयोऽर्थो धर्मत्वेन येषामभिमतस्तत्पुरतो भवतामुपदेशो निष्फलः । यतस्ते न पूर्वसिद्धं धर्मं त्यक्तुमिच्छन्ति । यैश्च परिवर्तनीयः स्मृत्युक्तोऽर्थो धर्मत्वेन न परिगृहीतस्तैः सोऽर्थस्त्यक्तप्राय एवेति तत्राप्युपदेशो भवतां निष्फलः ।

अथ यद्यपि सोऽर्थस्तैस्त्यक्तप्राय एव तथाऽपि धर्मदृशस्तान्निर्मर्त्सयन्ति । तादृशनिर्मर्त्सनाद्या भीतिः सा परिवर्तनोपदेशादपसरतीति चेत्—किमनेन भीत्यपसारणेन । यथेच्छविहारः प्राकाश्येन कर्तुं शक्यत इति चेन्नैतद्धर्मपरिवर्तनम् । किंतु धर्मनाश एव । लेशतोऽपि नियन्त्रणाभावात् । ईदृश एवोद्देशो यद्यथेच्छविहारप्रवर्तनमिति चेद्भवतां यथा धर्मपरिवर्तनोपदेशरूपे यथेच्छविहार उपदेशं विनैव प्रवृत्तिस्तथेतरेषामपि भवदुपदेशं विनैव यथेच्छविहारे प्रवृत्तिः स्यात् । तस्माद्धर्मपरिवर्तनं कथमपि न संभवतीत्यलम् ।

यच्चोच्यते सांप्रतं कतिपये जनाः प्रौढविवाहचाण्डालस्पर्शपुनर्विवाहादौ प्रवृत्ता दृश्यन्ते । भूयसां च जनानां तादृशी प्रवृत्तिरावश्यिकी तदर्थं धर्मपरिवर्तनापेक्षेति । तन्न मनोरमम् । धर्मेण प्रवृत्तिर्नानुवर्त्या भवति । प्रवृत्त्यैव तु धर्मोऽनुवर्त्यो भवति । धर्मस्य प्रवृत्त्यनुसारित्वे धर्मत्वमेव न स्यात् । अथ मा भूद्धर्मत्वम् । उक्तविधा प्रवृत्तिस्त्वपेक्षयत एवेति चेद्धर्मावरणमपहाय काममुपदिशन्तु भवन्तो नास्माभिस्तत्र किंचिदुच्यते । प्रतिनिविष्टजनचित्ताराधनेन सिकतापीडनायमानेन न कोऽप्यस्माकं लेशतोऽपि लाभ इति दिक् ।

(रजोदर्शनोत्तरं विवाहे विचारः)

यत्तु रजोदर्शनानन्तरमेव मुख्यो विवाहकाल इति वदन्ति तदुपष्टम्भकतया च ' दारसंग्रहानन्तरं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यात् ' इति गृह्यसूत्रमुदाहरन्ति । तत्रेत्यं विचार्यते । किमयं विवाहकालो व्यवहारदर्शान्निर्णीतः शास्त्रप्रमाणेन वा । नाऽऽद्यः । रजोदर्शनात्पूर्वं विवाहे लोकव्यवहारे काप्यनुपत्तेरभावात् ।

अथ संप्रति विवाहाः प्रायो रजोदर्शनानन्तरं बहवो जायमाना दृश्यन्ते । एतां सांप्रतिकीं परिस्थितिमवलम्ब्यायं विवाहकालो निर्णयित इति चेन्नैतद्युक्तम् । सांप्रतिकीं सुरापाने भूयसीं प्रवृत्तिमालक्ष्य न सुरां पिबेदिति निषेधस्य नायं काल इति कल्पनीयं स्यात् । शास्त्रप्रमाणेनायं कालो निर्णयित इति चेन्न । शास्त्रे तादृशवचनानुपलम्भात् । प्रत्युत रजोदर्शनोत्तरं विवाहे प्रायश्चित्तविधानं शास्त्रे दृश्यते । पूर्वोक्तगृह्यसूत्रबलात्तादृशकालो निर्णयित इति चेद्गृह्यसूत्रोक्तिः कथं तत्साधिकेति वक्तव्यम् । नहि गृह्यसूत्रे रजोदर्शनानन्तरं विवाह इत्युक्तमस्ति । केवलं तत्र ब्रह्मचर्यविधिरुच्यते । स तु प्राग्रजोदर्शनाद्विवाहेऽपि नानुपपन्नः । न च तदानीं सिद्धमेव ब्रह्मचर्यमिति चेत्किं ततः । इष्टमेवैतत्संगृहीतं भवति । यदावश्यकं तत्सिद्धावस्थायां साध्यावस्थायां वा भवतु न काचित्क्षतिः । ब्रह्मचर्यं च न केवलं रूयुपगमननिषेधमात्रस्वरूपम् । किं तु तत्र बहवो विधयो निषेधाश्च प्रतिपादिताः । ब्रह्मचर्ये च ये निषेधाः प्रतिपाद्यन्ते न वृक्षमारोहेत्, न बाहुभ्यां नदीं तरेत्, न स्त्रियमुपगच्छेदित्यादयस्ते सर्वे संरक्षणीया इत्येव । संरक्षणं च तेषां तद्विरुद्धाचरणाभावेन । स च विरुद्धाचरणाभावः स्वतः सिद्ध एवास्तु प्रतियोगिप्रसङ्गनपूर्वकं हठात्साधितो वाऽस्तु निषेधसंरक्षणमुभयत्राप्यविशिष्टमेव । यथाऽष्टमे वर्षे उपनीतो बटुर्ब्रह्मचर्यव्रते स्थितो भवति तथैवात्र बोध्यम् । तथा च सर्वे निषेधाः सर्वत्र प्रतियोगिप्रसक्तिपूर्वका एवेत्येवं नाभिनिवेशः कार्यः । अन्यथा न वृक्षमारोहेदिति निषेधः पङ्गुना न संरक्षितः स्यात् । निषेधपरिपालने तत्प्रतियोगिभूताचरणयोग्यताया अप्यावश्यकत्वं न मन्तव्यम् । पङ्कोर्वृक्षारोहणयोग्यताया अप्यभावात् । संभावनामात्रं तु सर्वत्राविशिष्टमेव । तथा च निषेधाविधयः प्रतियोगिसंभवाभिप्रायेण प्रतिपाद्यन्ते न तु सर्वत्र प्रतियोगिसत्तापेक्षा । मा दिवा स्वाप्सीरिति बटोरुक्तौ यस्य क्वचिद्दिवास्वापप्रसक्तिस्तत्रास्य निषेधस्यावकाश इति प्रसिद्धमेव ।

किंचायं ब्रह्मचर्यविधिः पुमांसमुद्दिश्योक्तो न तु स्त्रियम् । यतः सूत्रे ब्रह्मचारी स्यादित्युक्तं न तु ब्रह्मचारिणी स्यादिति । तत्र पुंसः स्त्रीसंबन्धयोग्यताऽपेक्ष्यते न तु स्त्रियाः पुंसंबन्धयोग्यता । स्त्रिया अल्पवयस्कत्वेऽपि पुंसः स्त्रीसमागमसंकल्पमात्रेणापि व्यभिचारसंभवात्तदर्थं ब्रह्मचर्यविधिस्तत्रापि चरितार्थो भवति । रजसा शुध्यते नारीत्यत्र पुरुषान्तरसमागमसंकल्पजपापात्प्रमुच्यत इति विज्ञानेश्वरेण मितक्षरायामुक्तम् । किंच पत्न्या अल्पवयस्कत्वेऽपि परस्त्रीसंबन्धेन व्यभिचारसंभवोऽस्त्येवेति तदर्थं ब्रह्मचर्यविधेश्चारितार्थमस्त्येव । यतोऽयं ब्रह्मचर्यविधिः स्वस्त्रियमिव परस्त्रियमपि कटाक्षी करोति । अन्यथाऽस्मिन्व्रते मध्ये परस्त्रीगमनेऽपि व्रतवैगुण्यं न स्यात् । नच सामान्यतः प्रतिपादितेन परस्त्रीगमननिषेधेन सिद्धिरिति वाच्यम् । तस्य पुरुषार्थत्वेन पुरुषार्थहानावप्युक्तव्रतवैगुण्यानाधायकत्वात् । अत एव नानृतं वदेदिति पुरुषार्थ-

तथा सामान्यतः प्रतिपादितेऽपि निषेधे यज्ञियदीक्षायां ऋत्वर्थत्वेन पुनर्नानृतं वदेदिति निषेध उक्तः । तथा च यज्ञेऽनृतभाषणे निषेधद्वयाद्दुरदृष्टद्वयमुत्पद्यत एकं पुरुषार्थ-हानिकरमपरं यज्ञवैगुण्याधायकम् । यज्ञादन्यत्रानृतभाषणे त्वेकमेव दुरदृष्टं पुरुषार्थ-हानिकरं भवति । तथाऽत्र त्रिरात्रादिव्रते परस्त्रीगमने पुरुषार्थहानिकरं व्रतहानिकरं चेति दुरदृष्टद्वयम् । अन्यत्र परस्त्रीगमने पुरुषार्थहानिकरमेकमेव दुरदृष्टम् । व्रते स्वस्त्री-गमने चैकमेव व्रतहानिकरं दुरदृष्टमिति बोध्यम् ।

(रजोदर्शनात्प्रागेव विवाहे विचारः)

रजोदर्शनात्प्राग्विवाहश्च विज्ञानेश्वरस्य संमत एव । तेन चेत्थमाशङ्कितं मिताक्षरायाम्— विवाहोत्तरं संवत्सरं ब्रह्मचर्यमिति पक्षाङ्गिकारे मध्ये रजोदर्शनं चेदृतौ भार्यामुपेया-देवेति नियमानुसारेण गमने ब्रह्मचर्यहानिः । अगमन उपेयादेवेति नियमोल्लङ्घनमिति । रजोदर्शनात्प्राग्विवाहाभावे तु निरुक्ता शङ्कैव नावकाशं लभते । किंच रजोदर्शनात्प्रा-कूपत्नीगमने ब्रह्महत्यादोष उक्तः (ध. सिं. गर्भा. प्रक.) । रजोदर्शनात्प्राग्विवाह एव नास्ति चेत्तस्यानवकाशत्वं स्पष्टमेव ।

किंच रजोदर्शनोत्तरमेव विवाहे भ्रूणहत्यादोषानुत्पत्तय ऋतौ स्त्रीगमनस्याऽऽवश्य-कतया त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यादिति व्रतस्यानवकाशः । ऋतु-कालस्य षोडशदिनावधित्वात्तदूर्ध्वमगमने भ्रूणहत्यादोषाभावात्तत्र त्रिरात्रव्रतस्य द्वादशरात्रव्रतस्य चावकाशत्वेऽपि सांवत्सरिकब्रह्मचर्यव्रतस्यानवकाश एव । निषिद्धदिन-वर्जमृतौ स्वस्त्रीगमनेऽपि न ब्रह्मचर्यहानिरिति समाधानं विज्ञानेश्वरेणोक्तं गृह्यते चेद्विज्ञानेश्वरसंमतो विवाहकालः कुतो नानुमन्यते ।

किं च 'अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां पथीयसीम्' इत्यत्रोद्वाहविधावनन्यपूर्विका-मित्युक्तम् । अन्यपूर्वकत्वं च यथा मनुष्यांशेषेण तथा देवताविशेषेण सोमादिनाऽपि भवति । अतो यावत्सोमादिनाऽनुपभुक्ता तावदेवोद्वाह्या भवति । तथा च स्मृति-वचनान्युदाहियन्ते—

अनवाप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जनकुचा श्यामा कुचहीना तु नग्निका ॥ १ ॥

व्यञ्जनेष्वथ जां पु सोमां भुङ्क्ते तु कन्यकाम् ।

पयोधरेषु गन्धर्वे वह्निभुङ्क्ते रजस्वलाम् ।

तस्माद्दुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ॥ इत्यङ्गिरोवचनम् ।

तथा—

भुञ्जीत व्यञ्जने सोमो गन्धर्वस्तु पयोधरे ।
 वलिवर्णागमे वायू रजःशुद्धिः प्रतिष्ठितः ॥
 तस्माद्व्यञ्जनोपेतामरः कामपयोधराम् ।
 नोपभुक्तां तु सोमाद्यैर्दद्याद्गुह्यतरं पिता ॥ इति कश्यपवचनम् ।

तथा—

रोमकाले तु संप्राप्ते सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम् ।
 रजःकाले तु गन्धर्वो वह्निस्तु कुचदर्शने ॥
 तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ॥ इति संवर्तवचनम् ।

अयं च देवताकृत उपभोग आन्तरो नतु बाह्य इत्यन्यत् । एषु च वचनेषु रजोदर्शनात्प्रागेव विवाह इत्यत्र कारणं स्पष्टमेव प्रदर्शितम् । रजोदर्शनात्प्राग् विवाहे तु न तामुपभोक्तुमीहन्ते सोमादयः । अन्येन परिगृहीतत्वात् ।

(चतुर्थीकर्मविचारः)

याद् च कन्याया विवाहार्थं प्रयतमानेऽपि पितरि योग्यवरालापेन रजोदर्शनात्प्राग् विवाहो न जातस्तदा कन्याया वृषलीत्वनिरासार्थं प्रायश्चित्तमुपदिश्यते । सोमाद्युपभोग-प्रयुक्तदोषनिरासार्थं चतुर्थीकर्म च विधीयते । इदं चतुर्थीकर्म च त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यादिति विहितव्रतानन्तरमेव कार्यम् । चतुर्थीकर्मणि शब्दस्तु योगरूढ्या प्रवर्तमानो द्वादशरात्रव्रतपक्षे संवत्सरव्रतपक्षे च व्रतान्ते क्रियमाणे तादृशकर्मण्यपि प्रयुज्यमानो न विरुध्यते । व्रतान्ते क्रियमाणेन चतुर्थीकर्मणा यः सोमाद्युपभोगप्रयुक्तदोषनिरासो जायते तत्र तादृशकर्मणः पूर्वं क्रियमाणं व्रतमप्युपयुज्यते । व्रते हीत्थमुक्तम्—

दंपती रोहिणीसोमौ भूत्वः प्राथमिके दिने ।
 दाक्षायणीं यजेयातां द्वितीयदिवसेऽपि तौ ॥
 पूजयेतां महादेवीं गन्धर्वाप्सरसौ च तौ ।
 अग्निस्वाहे तृतीयेऽथ पूजयेतां च कालिकाम् ॥
 चतुर्थ्यां तौ यजेयातां शंकरां मानवस्त्रियौ ।
 एवं प्रतिदिनं पूजां कुर्याता दंपती तदा ॥
 चतुर्ष्वेतेषु दिवसेष्वर्चयेद्ब्राह्मणान्बहून् ॥ इति ।

अत्र दाक्षायण्यादिपूजाविधिरुक्तः । तेन च सोमादीनां तत्पूज्यानां च प्रीत्युत्पादनम् । तेन च ता देवताः स्वसामर्थ्यविशेषेणान्योपभोगजन्यदोषं विनाशयन्तीति कल्प्यते । व्रतं चैतत्पितृगोत्रनिवृत्तिद्वारा वरैकगोत्रप्राप्तयेऽप्युपयुज्यत इत्यन्यत् । तथा च रजोदर्शनात्प्राग्बिवाहे सोमाद्युपभोगाभावेन दोषानुद्भवान्न तन्निरासार्थं चतुर्थीकर्मापेक्षा भवति । चतुर्थीकर्म च प्रायश्चित्तस्वरूपमेवेति संस्काररत्नमालायामुक्तम् ।

ननु—षडब्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयं यतः ।

सोमो भुङ्क्ते ततस्तद्वद्वन्धर्वश्च तथाऽनलः ॥

इति ज्योतिर्निबन्धोक्तवचने प्रथमे द्वितीये च वर्षे सोमकृत उपभोगः, तृतीये चतुर्थे च वर्षे गन्धर्वकृत उपभोगः पञ्चमे षष्ठे च वर्षेऽनलकृत उपभोग उक्तः । ततश्च रजोदर्शनात्प्राग्बिवाहेऽपि सोमाद्युपभोगसद्भावात्तद्दोषनिरासार्थं चतुर्थीकर्माऽऽवश्यकमेवेति चेन्न । तदानीं कन्याया अत्यन्तबाल्यावस्थाया उपभोगानर्हत्वेनोपभोगस्य स्वीयसंकल्पमात्रपरत्वात् । स्वीयसंकल्पमात्रपरत्वादेव च तस्या अनन्यपूर्विकात्वं सिद्धम् । किञ्च सोमस्तृतीयवर्षारम्भे गन्धर्वाय तां कन्यां ददाति गन्धर्वश्च पञ्चमवर्षारम्भेऽग्नये ददाति । अग्निश्च सप्तमवर्षारम्भे योग्यवराय मनसा ददाति । संकल्पमात्रेणान्यपूर्वकत्वे च कथं दाता ज्ञानी संस्तां दातुमुत्सहेत, प्रतिग्रहीता वा तादृशः कथं प्रतिगृह्णीयात् । स्वीयत्वेन संकल्पश्च संकल्पकाल एव विवाहप्रतिबन्धको भवति नतु तादृशसंकल्पनाशोत्तरम् । अत एव च षडब्दमध्ये नोद्वाह्येत्युक्तम् । संकल्परूपत्वाभावे चान्यपूर्वकत्वस्यावर्जनीयतया षडब्दोत्तरमपि नोद्वाह्या स्यादिति षडब्दमध्य इति विशिष्योक्तेरसंगतिः स्पष्टैव । संकल्पमात्रेणाप्यन्यपूर्वकत्वं भवतीति मताश्रयणेन चतुर्थीकर्मणः सर्वत्राऽऽवश्यकत्वं वदन्ति केचित् । अत एव मीष्माचार्यैर्जित्वाऽऽनीतामम्भानाम्नी कन्यां संकल्पमात्रेण प्रतिग्रहानर्हा मन्यते स्म राजा । एतावता रजोदर्शना-नन्तरं जायमानो विवाहः प्रायश्चित्तार्हत्वान्निन्द्यतर इति सर्वस्मृतिकारसंमतोऽर्थः । दश-वर्षपर्यन्तं विवाहो मुख्यः स्तुत्यो भवति । तदूर्ध्वं रजोदर्शनात्प्राग्जायमानो विवाहो रजोदर्शनयोग्यतासत्त्वाद्गौणे निन्द्यो भवति । अनायत्या जायमाना गौणे प्रवृत्तिर्न निन्धा भवति । सत्यां गतौ गौणपक्षावलम्बे निन्दा भवत्येव । रजोदर्शनानन्तरं तु जायमानो विवाहो निषिद्धत्वान्निन्द्यतमो भवति । सत्यां गतौ गौणपक्षाश्रयणे पुण्यस्य साकल्येनोत्पत्तिर्न भवतीत्येव नतु पापोत्पत्तिः । निषिद्धाचरणे तु पापोत्पत्तिरिति तयोर्भेदः ।

(विवाहात्पूर्वं रजोदर्शने तत्प्रायश्चित्तानुष्ठानकालविचारः)

विवाहात्पूर्वं कन्या रजस्वला चेत्तत्र तस्याः कन्यायास्तत्पितुर्वरस्य चेति त्रयाणां प्रायश्चित्तं विधीयते । तत्र साक्षाद्दोषः कन्यायाम् । पिता वरश्च तत्संबन्धेन दोषभाक् । संबन्धश्च कन्यायाः पित्रा सत्रा जन्यजनकभावः । वरेण समं तु दांपत्यभावः । शुद्धचर्यं क्रियमाणं चैतत्प्रायश्चित्तं कन्यादानात्प्रागाचरणीयं भवति । प्रायश्चित्तेन च दानक्रियायां कर्माभूतायाः कन्यायाः कर्तुः पितुः संप्रदानस्य वरस्य च योग्यता संपाद्यते । योग्यतासंपत्त्यनन्तरमेव दानं प्रतिग्रहश्च युज्यते ।

ननु कन्याया क्रियमाणं प्रायश्चित्तं विवाहात्पूर्वं भवतु । दोषसत्त्वात् । पित्रा क्रियमाणमपि प्रायश्चित्तं विवाहात्पूर्वं भवतु । दुष्टकन्यासंबन्धेन तस्यापि दोषसत्त्वात् । जन्यजनकभावसंबन्धस्य च कन्याया जन्मत एव सिद्धत्वात् । वरेण क्रियमाणं तु प्रायश्चित्तं विवाहात्पूर्वं कर्तुं न शक्यते । दांपत्यभावसंबन्धस्य विवाहात्पूर्वमसिद्धत्वेन कन्यादोषेण वरे दोषोत्पत्तेर्वक्तुमशक्यत्वेन तत्रायोग्यतैव नास्ति दूरे योग्यतासंपत्त्यर्थं प्रायश्चित्ताचरणमिति चेत्—किं वरेण क्रियमाणं प्रायश्चित्तं त्वदुक्तरीत्या विवाहात्पूर्वं न संभवतीत्येतावता तेन विवाहोत्तरं कर्तव्यमित्युच्यते चेत्तदपि न संभवति । प्रायश्चित्तेनापगतदोषायाः कन्यायाः पाणिग्रहणेन दांपत्यसंबन्धोत्पत्तावपि वरे दोषोत्पत्तेरसंभवात् । तर्हि माऽस्त्वेषां सर्वथा वरस्य प्रायश्चित्तमिति चेदुच्यते । रजोदर्शनेनोत्पन्नदोषैश्च कन्या वरेण भार्यात्वेन संकल्पितेति विवाहात्प्रागपि संकल्पमात्रेण वरे दोषोत्पत्तेरवर्जनीयत्वात् । तादृशदोषनिवृत्तिपूर्वकप्रतिग्रहयोग्यतासिद्ध्यर्थं विवाहात्पूर्वमेव वरकृतप्रायश्चित्तं युज्यते ।

नन्वेवं तादृशमिति सौत्रो वर्तमानप्रत्ययनिर्देशो न संगच्छते । विवाहात्पूर्वमेव प्रायश्चित्ताचरणे प्रायश्चित्तकाले विवाहस्य भविष्यत्त्वेन भविष्यत्कालबोधकप्रत्ययनिर्देशस्य युक्तत्वादिति चेन्न । भार्यात्वेन मानसः संकल्पश्च मनोवृत्तिविशेषः कृतिरूपः । वहधात्वर्थश्च भार्यात्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः । तत्र बाह्यव्यापारस्येव कृतेरपि भार्यात्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारत्वेन तस्या अपि वहधात्वर्थान्तर्भावेण वर्तमानप्रत्ययस्याबाधनात् । कृतेर्धात्वर्थान्तर्भावनये तु वर्तमानसामीप्ये शता बोध्य इति शिवम् ।

नन्वेवं विवाहात्प्राग्रजोदर्शने तथा सह कृतेन विवाहसंकल्पेन दोषोत्पत्तिश्चेद्यत्र तथा सह विवाहः कारणान्तरेण नाभूत्कित्वन्यथैव कयाचिद्दृष्टरजसा नग्निकया । तत्रापि तत्प्रायश्चित्तं कर्तव्यं स्यादिति चेद्भ्रान्तोऽसि । रजोदर्शनोत्तरं विवाहः शास्त्रनिषिद्ध इति तथा सह विवाहसंकल्पः शास्त्रविरुद्ध इति तादृशसंकल्पजो दोषः कृतेऽपि प्रायश्चित्ते सर्वथा न विद्यते भवति । ज्ञानपूर्वकत्वात् । किंतु तत्र प्रायश्चित्तेन स दोषो मर्जितो भवति । तथा च कृतेऽपि प्रायश्चित्ते लेशतस्तज्जन्यदुःखभोगस्तस्यावर्जनीय एव । प्राय-

श्रित्तेन तु केवलं कर्मण्यधिकारसिद्धिः । प्रायश्चित्तात्पूर्वं कर्मण्यनधिकारश्च न संध्या-
ग्निहोत्रादौ कर्ममात्रे । किं तु विवाह एव । विवाहेऽप्यनधिकारः शास्त्रविरुद्धत्वाद्दृष्ट-
रजसा कन्यया सह जायमान एव न सर्वत्र । तथाच यदा संकल्पितामपि दृष्टरजसं
कन्यां परित्यज्यास्यामदृष्टरजसं वोढुं प्रवृत्तस्तदा तत्र कर्मणि तस्याधिकारोऽस्त्येवेति
किमर्थं प्रायश्चित्तमिति बोध्यम् ।

(रजोदर्शनानन्तरं विवाहे प्रायश्चित्तविचारः)

अथ रजोदर्शनोत्तरं विवाहे प्रायश्चित्तमुच्यते—

प्रायः पापमिति प्रोक्तं चित्तं तस्य विशोधनम् ।

विवाहात्पूर्वं रजोदर्शने सोमादयोऽन्येनापरिगृहीतामालोच्योपभुञ्जते । तेन च पातकेन
तस्याः सद्यो वृषलीत्वम् । तादृशवृषलीत्वबीजभूतस्य पातकस्य प्रायश्चित्तेन विशोधनं
भवति । ननु वृषलीत्वं जातिविशेषः । स च जन्मत एव प्राप्यते नान्यः कश्चन तत्र
हेतुः । तत्कथमुच्यते तस्याः सद्यो वृषलीत्वमिति । उच्यते । वृषलीत्वं न प्राप्यत इति
सत्यमेव । किंतु परत्र परशब्दः प्रयुज्यमानो विनाऽपि वर्ति वत्यर्थं गमयतीतिन्यायेन
सा कन्या वृषलीवद्भवतीति तत्तात्पर्यम् । तत्र सादृश्यमूलभूतः साधारणधर्मश्च वक्तृ-
तात्पर्यानुरोधेन व्याख्येयो भवति । नहि पथि शूद्रवदाचरोदित्युक्ते शूद्रस्त्रिया पक्कमन्नं
तयाऽऽनीतमुदकं वा गृह्यते । न वा शूद्रवत्पुनर्विवाह स्तत्रानेन वचनेन समनुज्ञायते ।

तथा—पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि ते पतिताः शूद्रतां गताः ॥

इत्यत्र निन्द्यत्वमात्रे तात्पर्यम् । निन्दार्थवादोऽयम् । प्रकृते च विवाहात्पूर्वं रज-
स्वलाया धर्मकार्यानर्हत्वेन वृषलीसादृश्यमवधेयम् ।

(प्रायश्चित्तेन वृषलीत्वनिरासविचारः)

नन्वेतादृशं वृषलीसादृश्यं प्रायश्चित्तेनापगच्छति न वा । उच्यते । प्रायश्चित्तस्य
द्वयी शक्तिः । पापविनाशशक्तिः पापावरणशक्तिश्च । तत्राज्ञानतः पापाचरण आद्योप-
युज्यते । ज्ञानतः पापकर्माचरणे त्वन्त्या । तदुक्तम्—

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ (याज्ञ० ३।२२६) इति ।

तथा चाज्ञानतः कृतं कर्म प्रायश्चित्तेन विनश्यति । ज्ञानपूर्वकं तु कर्म प्रायश्चित्तेन
न विनश्यति । किंतु केवलमावृतं भवति ।

(प्रायश्चित्तेन कर्मविनाशे विचारः)

ननु कर्म सदसद्वाऽऽशुविनाशित्वात्स्वयमेव नश्यति । तथा च कथं तस्य प्रायश्चित्तेन विनाश उच्यते । सत्यम् । कर्म हि फलजनकमपूर्वमुत्पाद्य विनश्यति । तथा चाविद्यमानमपि कर्मास्तिकल्पमेव भवति । कार्यद्वारा तस्य सत्त्वात् । प्रायश्चित्तेन तु तस्या-पूर्वस्य विनाशः । एतावतैव च प्रायश्चित्तं कर्मविनाशकमित्युच्यते । दुरिताविनाशाच्च न तत्फलीभूतदुःखोपभोगः ।

नन्वेवं ' नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ' इति वचनविरोधः । न । तस्य वचनस्य ज्ञानपूर्वककृतकर्मविषयत्वात् । तत्त्वभुक्तं सत्प्रायश्चित्तेनापि न क्षीयते ।

(ज्ञानपूर्वकाज्ञानपूर्वककर्मणोर्विशेषः)

ननु ज्ञानपूर्वकाज्ञानपूर्वककर्मणोस्तादृशः को विशेषो येनैकं प्रायश्चित्तेन विनश्यत्यपरं नेति । उच्यते । अज्ञानपूर्वकं यत्कर्म तद्भवति नतु क्रियते । तथाचोक्तं वासिष्ठे—

‘ मनःकृतं कृतं राम न शरीरकृतं कृतम् ’ इति ।

अतस्तदकृतप्रायमेवेति तस्मादुत्पन्नं दुरितं न ज्ञानरूप आत्मनि तदुपाधिभूते चित्ते वा तादृशं दृढतरं संलग्नं भवति यादृशं ज्ञानपूर्वककृतकर्मोत्थम् । तथाच ज्ञानपूर्वककर्मजन्यं दुरितं दृढसंलग्नं प्रायश्चित्तेन न विनश्यति किंतु प्रायश्चित्तेन केवलमावृतं भवति । तत्र तादृशदुरितजन्यदुःखोपभोगो यथाकालं भवत्येव । दुरितस्य हि शक्तिः कर्माधिकारप्रतिबन्धिका । यावच्च न प्रायश्चित्तं तावच्छक्तिरप्यवस्थितैव भवति सति तु प्रायश्चित्ते शक्तेर्विनाशः । दुरितस्य फलोत्पादनशक्तिस्तु स्वाभाविकी यावदाश्रयं तिष्ठत्येवेति तज्जन्यदुःखं

(प्रायश्चित्ते कृते कर्माधिकारविचारः)

यथाकालमवर्जनियमेव । कर्म च द्विविधम् । स्वमात्रावलम्बि परावलम्बि च । संध्याग्निहोत्रदानयजनाध्ययनादिकमाद्यम् । प्रतिग्रहयाजनाध्यापनादिकं द्वितीयम् । यद्यपि दानेऽपि प्रतिग्रहीतृसापेक्षत्वान्न स्वमात्रावलम्बित्वं तथाऽपि न प्रतिग्रहीतुर्दानक्रियाकर्तृत्वमित्याभिप्रायेण तस्य स्वमात्रावलम्बित्वं बोध्यम् । एवमेव यजनाध्ययनादिषु बोध्यम् । तत्राऽऽद्यं कर्म द्वितीयस्योपजीव्यभूतम् । यस्य चाऽऽद्ये कर्मण्यनधिकारस्तत्र सुतरां द्वितीयेऽनधिकारः । यत्र चाऽऽद्यं कर्म कर्तुं शक्यते तत्र द्वितीयं भवतु मा वा भूत् । नहि कारणसत्त्वे कार्यं भवत्येवेति नियमः । किञ्चित्कारणास्तित्वेऽपि कारणान्तरामावेन प्रतिबन्धकेन वा कार्याभावस्य परिदृश्यमानत्वात् । तथाच स्वमात्रावलम्बिकर्मकर्त्राऽपि क्वचित्परावलम्बि कर्म कर्तुं न शक्यते । यथा कर्माङ्गाशौचे

‘ द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्याप्यसंग्रहः ’

इत्यत्र च । असंग्रहश्च तस्यैतरेस्तत्साहित्येन श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानम् । तत्साहित्येन कर्मानुष्ठाने संसर्गदोषः स्यादेव । तथा च कर्माधिकारः संसर्गदोषाभावः पापफलोपभोगाभावश्चेति त्रयं प्रायश्चित्तसाध्यम् । तत्राज्ञानतः पापे जातं त्रयं साध्यते । ज्ञानतः कृते पापे तु क्वचिदाद्यं द्वयं क्वचिदाद्यमेवेति । प्रकृते च तारुण्योद्भवे सोमाद्युपभोगजन्यो दोषो न कन्यया ज्ञानतः क्रियते । किंत्वज्ञानत एव जायते । न सोमाद्यस्तत्कृत उपभोगो वा प्रत्यक्षीक्रियते कन्यया । अज्ञानतो जायमानपातकस्थले प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेदिति याज्ञवल्क्यस्मृत्यनुसारेण प्रायश्चित्तेन पातकमेव विनष्टं भवतीति न दुःखोपभोगो न कर्मानधिकारो नापि तत्संसर्गदोषः । रजोदर्शानन्तरं विवाहे प्रायश्चित्ते कृतेऽपि न धर्मकर्माहर्त्वमिति स्मृतौ क्वचित्स्पष्टमुक्तं स्याच्चेत्तदपि निन्दार्थवाद एवेति कथमपि रजोदर्शनात्प्राग्विवाहः कार्य इत्यथं पर्यवस्यति । अन्यथा प्रायश्चित्तैरपैत्येन इत्यस्यासंगत्यापत्तेः । किंच तथा सति धर्मकार्यानर्हस्य दानानर्हत्वाद्धिवाह एव न स्यात् । धर्मकार्यानर्हत्वे प्रायश्चित्तविधिरपि न स्यादिति तु भ्रममात्रम् । प्रायश्चित्तविधिबलादेव तादृशस्थले तदधिकारस्य सत्त्वात् । किंच प्रायश्चित्तोत्तरमपि धर्मकार्यानर्हत्वाङ्गीकारे प्रायश्चित्तेन किं कृतं स्यात् । प्रायश्चित्तेन हि दुरितनाशो दुरितावरणं वा जायते । अत्र तु दुरितनाशे दुरितावरणे वा धर्मकार्यानर्हत्वमवर्जनीयमेव ।

(ज्ञानकृताज्ञानकृतत्वविचारः)

अत्रेदं बोध्यम् । प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेदित्यत्राज्ञानकृतमिस्यस्य कोऽर्थः । न ज्ञानमज्ञानम् । अज्ञानेन कृतमज्ञानकृतमिति । अथवा ज्ञानेन कृतं ज्ञानकृतम् । न ज्ञानकृतमज्ञानकृतमिति । अत्राऽऽद्योऽर्थो न संभवति । अज्ञानस्य करणत्वानुपपत्तेः । पातकमज्ञानावस्थायां कृतमित्येव । न तु तत्राज्ञानस्य कथमपि करणत्वम् ।

नन्वज्ञानं ज्ञानाभावः । अज्ञानकृतमिति यत्पातकमुच्यते तत्पातकं यदि ज्ञानं स्यात्तर्हि नैव स्यादित्येवं तस्य पातकस्य ज्ञानं प्रतिबन्धकम् । प्रतिबन्धकाभावस्य च साधारणकारणत्वमस्त्येवेति चेत्—एवमप्यज्ञानस्य कारणत्वं संभवति नतु कथमपि करणत्वम् । अज्ञानेन कृतमित्येवं तृतीयासमासस्तु 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (पा० भू० २।१।३२) इत्यनुशासनेन करणतृतीयान्तस्यानुशिष्यते । करणं च व्यापारवदिति नियमः । अज्ञानस्य चाभावरूपस्य न कोऽपि तत्र व्यापारो दृश्यते । अथ द्वितीयेऽर्थे ज्ञानस्य कथं करणत्वमिति चेदुच्यते । ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनामृत्तरोत्तरस्य पूर्वसाध्यत्वमिति नियमः । ज्ञानतो यत्क्रियते तत्र ज्ञानादिच्छा जायते । इच्छा कामः । अयं च ज्ञानस्य व्यापार इति ज्ञानस्य कारणत्वं सुलभम् । न च कामकृतमिति यदुच्यते तत्र कामस्य को व्यापार इति वाच्यम् । तत्र प्रवृत्तिरूपव्यापारस्य सत्त्वात् । युक्तश्चायं द्वितीय

एवार्थः । प्रथमेऽर्थे हि अनिच्छताऽपि दासेन स्वामिपारतन्व्यात्कृतस्य प्राणिवधपातकस्य दलद्वयेनाप्यसंग्रहान्न्यूनता स्यात् । दासकृतस्य प्राणिवधस्य ज्ञानावस्थायां जायमानत्वेनाज्ञानकृतत्वाभावात् 'प्रायश्चित्तरूपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्' इति पूर्वार्धेनासंग्रहः । दासस्येच्छाया अभावेन कामकृतत्वाभावात् 'कामतो व्यवहार्यस्तु' इत्युत्तरार्धेनाप्यसंग्रह एव । तथा च तादृशस्थले प्रायश्चित्तेन पातकं विनश्यत्युताऽऽवृतं भवतीत्यस्यार्थस्याकथनात्स्मृतिकारस्य महर्षेर्याज्ञवल्क्यस्य न्यूनतापत्तिर्दुष्परिहरा भवति । द्वितीयार्थे तु न न्यूनता । दासकृतप्राणिवधस्य ज्ञानावस्थायां जायमानत्वेऽपि दासेच्छाया अभावेन ज्ञानस्य करणत्वाभावेन ज्ञानकृतत्वाभावात्पूर्वार्धेन तत्संग्रहध्रौव्यात् । ईदृशस्थले च कृतमप्यकृतप्रायमेव भवति । तदुक्तम्—

‘सर्वान्वलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत्’ इति ।

‘गौणमापदि यत्कर्म निषिद्धं वाऽपि यत्कृतम् ।

प्रसह्य कारितं यच्च कृतमप्यकृतं भवेत्’ ॥ इति च ।

अकृतमित्यस्याकृतवदित्यर्थः । तथा च तादृशस्थले प्रायश्चित्तेन पातकस्य विनाशः सिध्यति । पूर्वार्धेऽज्ञानकृतमित्युक्तोत्तरार्धे तत्प्रतिद्वंद्वितया कामत इति वदन्स्मृतिकारोऽप्यमुमेवार्थमभिप्रैति । अन्यथा 'यदज्ञानकृतं भवेत्, ज्ञानतो व्यवहार्यस्तु' इति 'यदकामकृतं भवेत्, कामतो व्यवहार्यस्तु' इति बोभयत्र ज्ञानशब्दं कामशब्दं वा निर्दिशेत् । एतदुक्तं भवति । अज्ञानकृतत्वं ज्ञानकरणककृत्यभावविशिष्टत्वम् । यत्र कर्मकालेऽहमिदं कर्म करोमीत्येवं ज्ञानमेव नास्ति तत्र ज्ञानकरणककृत्यभावः सुतराम् । परतन्त्रदासादिकृतोक्तापराधस्थले तु कर्मकाले तादृशज्ञानसत्त्वेऽपि तस्य तादृशकर्मविषयकेच्छाया अभावाज्ज्ञानस्येच्छाद्वारा करणत्वाभावेन ज्ञानकरणककृत्यभावो वर्तत एव । किंचेच्छाविशेषो हि कृतिकरणीभूतस्य ज्ञानस्यावान्तरव्यापारः । स चेच्छाविशेषो ज्ञानजन्यः कृतिजनकश्च । तस्येच्छाविशेषस्य येन रूपेण ज्ञानजन्यता तेनैव रूपेण तस्य कृतिजनकताऽपेक्ष्यते । तादृशरूपभेदे तु ज्ञानकरणककृत्यभाव एव भवति । यथा गौणमुख्यपक्षयोर्मुख्यपक्षाश्रयणेन कर्मचिकीर्षा । कृतिस्त्वापघनायत्या गौणपक्षमवलम्ब्याभूत् । यथावा विधिनिषेधसंरक्षणेन कर्मचिकीर्षा । कृतिस्त्वापघनायत्या विधिनिषेधोलङ्घनेनाभूत् । तत्रोभयत्रापि ज्ञानकरणककृत्यभावस्य सत्त्वादज्ञानकृतत्वम् । आद्ये गौणपक्षाश्रयणेऽप्यज्ञानकृतत्वान्न तादृशी तस्य कर्मकर्तुर्लोके निन्दा भवति । अन्त्ये च विधिनिषेधोलङ्घनेऽप्यज्ञानकृतत्वात्प्रायश्चित्तेन पातकस्य विनाश एव नत्वावरणमात्रम् । यदि तु हठादौणपक्षाश्रयणं विधिनिषेधोलङ्घनं वा तत्रेच्छाविशेषानुरूपैव कृतिरिति ज्ञानजन्यतावच्छेदकस्य कृतिजनकतावच्छेदकस्य चेच्छाविशेषरूपस्यैक्यान्न ज्ञानकरणककृत्यभाव इत्यज्ञानकृतत्वाभावः । अत आद्योदाहरणे लोके

भूयसी निन्दा द्वितीयोदाहरणे च प्रसह्य विधिनिषेधोलङ्घनात्प्रायश्चित्तेऽपि न पापविनाशः किंतु पापावरणमात्रम् । विध्युल्लङ्घने विहितस्याननुष्ठानाद्दोषः । निषेधोलङ्घने च निन्दितस्य सेवनाद्दोषः । तदुक्तम्—

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ इति ।

विहितस्याऽऽवश्यकत्वेन विहितस्य यज्ञोपवीतधारणसंध्योपासनादेरनाचरणान्निन्दितस्य हिंसादेः सेवनाच्च नरः पातकी भवति । उभयत्र हेतुरिन्द्रियनिग्रहाभावः । तत्र पातकस्य महत्त्व एव पातित्यं नान्यथा ।

(विहिताननुष्ठानात्पापोत्पत्तिविचारः)

ननु विहितस्यानाचरणं विहिताचरणामावः । तस्य चाभावरूपत्वात्कथं तस्माद्भाव-
रूपस्य पातकस्योत्पत्तिरिति चेन्न । अत्र विहिताननुष्ठानमित्यनेन तात्कालिको भावरूपः
संकल्पोऽभिधीयते । स च प्रत्यासत्त्या विहिताननुष्ठानविषयको विहितमपि कर्म न कर्त-
व्यमित्याकारकः । तथा च विहितानाचरणमज्ञानतश्चेन्न तत्पतनहेतुः । निषिद्धसेवनं
त्वज्ञानतो जायमानमपि भावरूपत्वात्पातकहेतुर्भवत्येव । एवं स्थिते रजोदर्शनात्प्राग्वि-
हितं कन्याविवाहं पिता यदि न करोति तद्विरुद्धं चेदानीं नैव विवाहं करोमीति संक-
ल्पयति च तदा तस्य महान्दोषः । प्रायश्चित्ते कृतेऽपि स दोषो न विनश्यति केवल-
मात्रियते । तथाच कामतः क्रियमाणेन विहितविरुद्धसंकल्पेन निषेधोलङ्घनेन वा जाय-
मानं पातकं प्रायश्चित्तेनापि न विनश्यति केवलमात्रियते । किंतु कालभूयस्त्वे प्राय-
श्चित्तेनापि न तादृशमावरणं भवति पातकस्य यथा लोके व्यवहार्यता स्यात् । काल-
भूयस्त्वं च वर्षत्रयोपलक्षणमित्युत्सर्गः । तथाच हठाद्विवाहाकरणकालभूयस्त्व-
योर्द्वयोरभावे रजोदर्शनोत्तरं विवाहितायाः प्रायश्चित्तेन व्यवहार्यता भवति । एतच्चाऽऽ-
पद्यसत्यां गतावेव बोध्यम् । अतः कन्याविवाहे पित्रा तदभावे भ्रात्रादिना वा तथा
प्रयतितव्यं यथा रजोदर्शनात्प्रागेव विवाहो जायेतेति सिद्धम् ।

किं च पतितोत्पन्ना कन्या दुष्टबीजजाऽपि प्रायश्चित्तेन शुद्धा विवाह्या धर्मकार्यार्हा
च भवति किमुत शुद्धबीजजा । पतितोत्पन्ना च न ममैत इत्येवं वाचा मुक्तजनकादि-
संबन्धा कृतप्रायश्चित्ता च विवाह्या भवतीति प्रायश्चित्तेन्दुशेखरे (पृ०) निर्णीतम् ।
पितृकृतपातकस्य कार्यकारणभावसंबन्धद्वारा कन्यायामंशतः संबद्धस्य प्रायश्चित्तेन
विनाशो युक्त एव । न तत्र कन्यायाः कश्चन लौकिकोऽपराधो दृश्यते । तथा चाज्ञा-
नतो जायमानस्य पातकस्य यथा प्रायश्चित्तेन विनाशस्तथाऽत्र प्रायश्चित्तेन पातकविनाशः
स्यादेव ।

(पतितसंततेः प्रायश्चित्तेन शुद्धिविचारः)

नन्वेवं पतितोत्पन्नस्य पुत्रस्यापि प्रायश्चित्तेन पितृकृतपापसंबन्धाविनाशः स्यादीती चेत्—अस्तु । नन्वकृतप्रायश्चित्ते पुत्रे पौत्रस्य तथाऽकृतप्रायश्चित्ते पौत्रे प्रपौत्रस्य प्रायश्चित्तेन पापनाशे शुचित्वं स्यादिति कियत्पर्यन्तामियं शुद्धिर्भवतीति चेदुच्यते । कर्मणा जात्यन्तरप्राप्तिप्रकारो याज्ञवल्क्येनाभिहितो व्यत्यये कर्मणां साम्यम् (याज्ञ० १ । ९९) इत्यत्र । अयमर्थः—वृत्त्यर्थानां कर्मणां विपर्यासे पञ्चमादौ जन्मनि तत्साम्यं भवति । यथा देवदत्तो ब्राह्मण आपद्गतः क्षात्रेण कर्मणा जीवन्मृतं पुत्रं जनयति । यज्ञदत्तोऽपि तथैव तेन कर्मणा जीवन्मृतं पुत्रं जनयति । चैत्रोऽपि तथैव तेन कर्मणा जीवन्मृतं पुत्रं जनयति । मैत्रश्चायं देवदत्ताच्चतुर्थः पुरुषः । स मैत्रस्तथैव तेन कर्मणा जीवन्मृतं पुत्रं जनयेत्स पुत्रो मूलपुरुषात्पञ्चमो जात्या क्षत्रियो भवति । अयं भावः—जात्या ब्राह्मणो देवदत्तः कर्मणा क्षत्रियतुल्योऽभवत् । तस्माद्देवदत्तादुत्पन्नो द्वितीयो यज्ञदत्तोऽपि तथैव जात्या ब्राह्मणः कर्मणा क्षत्रियतुल्यः । किंतु तत्र देवदत्ताद्यद्ब्राह्मण्यमनुवर्तते तत्पादोनम् । देवदत्तस्य क्षत्रियतुल्यत्वात् । यदि यज्ञदत्तः क्षत्रियकर्म जह्यात्तर्हि तत्र ब्राह्मण्यं केनाप्यप्रतिहतं पूर्णं स्यादेवेत्यन्यत् । तस्माद्यज्ञदत्तादुत्पन्नस्तृतीयश्चैत्रोऽपि जात्या ब्राह्मणः कर्मणा क्षत्रियतुल्यः । किंतु तत्र यज्ञदत्ताद्यद्ब्राह्मण्यमनुवर्तते तदर्थम् । देवदत्तापेक्षयाऽपि यज्ञदत्ते क्षत्रियसाम्यस्याऽऽधिक्यात् । चैत्रादुत्पन्नश्चतुर्थो मैत्रोऽपि जात्या ब्राह्मणः कर्मणा क्षत्रियतुल्यः किंतु तत्र चैत्रात्पादमात्रं ब्राह्मण्यमनुवर्तते । यज्ञदत्तापेक्षयाऽपि चैत्रे क्षत्रियसाम्यस्याऽऽधिक्यात् । मूलपुरुषे प्रथमे देवदत्ते हि पादशः क्षत्रियसाम्यम् । द्वितीये यज्ञदत्ते क्षत्रियसाम्यं तु स्वकर्मणा पादश आनुवंशिकं च पादश इत्येवमर्थम् । अत्राऽऽनुवंशिकं स्वकर्मणा प्राप्तस्य क्षत्रियत्वस्योद्दीपकमिति तेनोद्दीपनेन स्वकर्मणा पादशः प्राप्तं यत्क्षत्रियत्वं तदेव तेनोद्दीपनेन द्विगुणं सदर्थं भवति । न तु स्वकर्मणा प्राप्तं पादश आनुवंशिकं पादश इत्येवं मिलित्वाऽर्धं भवति । अथवा मिलित्वाऽप्यर्धमस्तु न काचित्क्षतिः । तृतीये चैत्रे क्षत्रियसाम्यं तु स्वकर्मणा पादश आनुवंशिकं त्वर्धमित्येवं पादोनं साम्यम् । चतुर्थे मैत्रे क्षत्रियसाम्यं तु स्वकर्मणा पादश आनुवंशिकं तु पादोनमित्येवं पूर्णं क्षत्रियसाम्यम् । अतस्तत्र पादशोऽनुवृत्तमपि ब्राह्मण्यमकिञ्चित्करमिति तस्माज्जातः पञ्चमः पुरुषो जात्यैव क्षत्रियो मन्तव्य इति ।

अत्रेदं बोध्यम् । यज्ञदत्ते चैत्रे मैत्रे च यद्यप्युत्तरोत्तरमूर्तं ब्राह्मण्यं तथाऽपि ते षण्णते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्येवं ब्राह्मणमुद्दिश्य विहितकर्माणि ब्राह्मणकर्मण्याः सह विवाहे चाधिकारिणो भवन्त्येव । जन्मना प्राप्तस्य ब्राह्मणत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।

तत्र हि तदेव प्रयोजकम् । पञ्चमस्तु जन्मनैव क्षत्रिय इति तस्योक्ते कर्मणि नाधिकारः । अतस्तेन सवर्णविवाहे कर्तव्ये क्षत्रियकन्यैवोद्वाह्या भवति । प्रत्युत ब्राह्मणकन्यया विवाहे प्रतिलोमसंकरः स्यात् । अत्र यदि चतुर्थः क्षात्रं कर्म न कुर्यात्तर्हि तत्र पादशो विद्यमानाऽपि ब्राह्मणत्वजातिरुज्ज्वला भवेदिति तत्पुत्रो जन्मतो ब्राह्मण एव भवेत् । कर्मणा संबद्धा जातिरौपाधिकीति उपाधिनिवृत्तौ तस्या अपि निवृत्तिरेव । प्रकृते तु पतितोत्पन्नस्थले पतितात्पञ्चमे पुरुषे ब्राह्मणत्वस्य पादशोऽप्यनुवृत्त्यभावात्तत्र प्रायश्चित्तमकिञ्चित्करम् । प्रायश्चित्तेनापि न तस्य ब्राह्मणत्वम् । प्रायश्चित्तेन हि निघर्षणेन मलस्येव विद्यमानस्याशुभस्य विनाशो भवति । यदशुभविनाशकमेव तत्प्रायश्चित्तमिति हि प्रायश्चित्तस्वरूपं प्रायश्चित्तेन्दुशेखरे प्रदर्शितम् । तथाच प्रायश्चित्तेन सतः कस्यचिद्विनाशः स्यान्नतु अविद्यमानस्य कस्यचित्कथमप्युत्पत्तिः । पतिताश्चतुर्थपुरुषपर्यन्तमेव ब्राह्मणत्वस्यानुवर्तनान्नात्राप्रकाशिततया विद्यमानस्य ब्राह्मणत्वस्य प्रायश्चित्तेनौज्ज्वल्यसंभवः । तत्रापि यदि मातृतो ब्राह्मणत्वस्याविघातः स्यात्तर्ह्येव प्रायश्चित्तेन ब्राह्मणत्वस्याऽऽविर्भावो नान्यथा । स चाविघात इत्थम् । पतितस्य पत्नी ब्राह्मणकन्यैवापेक्षिता । एवं तत्पुत्रस्य पौत्रस्य च पत्नी ब्राह्मणकन्यैवापेक्षिता । पतितस्य पातित्यानन्तरं विवाहश्चेत्तत्र विवाहे तथा तत्पुत्रस्य पौत्रस्य च विवाहे लोमादिना कन्यापिता कश्चित्कन्यां दातुं प्रवृत्तो भवेत् । विवाहश्च स आसुरो राक्षसो
(पतिततत्संतत्योः प्रायश्चित्तोपदेशे विशेषः)

वा भवेच्चेदस्तु नाम । किञ्च प्रायश्चित्तं चिकीर्षता पतितेन तत्पुत्रादिना वा प्रायश्चित्तनिबर्हणीयपातकनिमित्तज्ञानोत्तरं प्रायश्चित्तपर्यन्तं स्वकीयब्राह्मणत्वस्मारकमाशौच इव संध्योपासनमास्थेयम् । तथा न हिंस्यात्सर्वा भूतानीत्यादयः सामान्यरूपेणोक्ता निषेधा ब्राह्मणो न सुरां पिबेदित्यादयो विशेषरूपेणोक्ता निषेधाश्च सर्वे संरक्षणीया एव । तथाच पतितवंश्यः प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्पुरुषो मूलपुरुषात्पतितात्कतिथः, तस्य मातृतः शुद्धिर्ब्राह्मण्यस्मरणं निषेधसंरक्षणं चेति सर्वमवलोक्यैव प्रायश्चित्तं प्रकथनीयम् । इतरथा वदन्पतितात्यागित्वात्स्वयं प्रायश्चित्ती भवेत् । किञ्च पतितस्य पातित्यापादककर्मोत्तरं प्रायश्चित्तयोग्यः काल आहत्य विंशतिवर्षात्मकः स्यान्नतु ततोऽधिकः क्वचिदपि । तदुत्तरं तु तस्य ब्राह्मण्यं नष्टप्रायमेव भवति । तथाच तादृशे नष्टप्राये ब्राह्मण्ये संततिश्चेत्पुत्रे कियतांऽशेन ब्राह्मण्यानुवृत्तिः स्यात्पौत्रे तु स्याद्वा न वेति विचार्यानुवृत्तिर्नचेत्स पौत्रोऽपि प्रायश्चित्तेन शुद्धिं नार्हतीति विभावनीयं सूरिभिः ।

सर्वथा प्रायश्चित्तेन जात्युत्कर्षो न जात्युत्पत्तिः । एतेन म्लेच्छानां प्रायश्चित्तेनाऽऽर्यत्वं प्राप्यत इत्यपास्तम् । प्रायश्चित्तं हि न क्वापि न कस्याप्यंशतोऽप्युत्पादकं भवतीति शास्त्रसिद्धान्तात् । तथाचानार्येणाऽऽर्यत्वं न प्राप्यत एव । आर्य-

ष्वप्येकजातीयेनान्यजातीयत्वं प्रायश्चित्तेन नैव प्राप्यते । समुद्रयानप्रायश्चित्तस्थलेऽपि पूर्वसिद्धाया एव जातेरुत्कर्षो भवति ।

(समुद्रोल्लङ्घनप्रायश्चित्तविचारः)

अथ प्रसङ्गात्समुद्रयानप्रायश्चित्तविचारः क्रियते । तत्र नौयानेन समुद्रमुल्लङ्घ्य द्वीपान्तरगमने तत्रत्यैर्यादृशैर्जनैः सह यादृशः संसर्गः स्यात्तदनुरोधेन तादृशसंसर्गदोष-
निरासार्थं प्रायश्चित्तं कार्यमेव । तच्च संग्राहकमपि भवति । संग्राहकं व्यवहार्यताजनकम् ।
केवलं तत्र समुद्रोल्लङ्घनदोषनिमित्तप्रायश्चित्तं तु शुद्धिजनकमपि न व्यवहार्यतापादकम् ।
'द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः' इति विशेषवचनात् । अस्यार्थः—
समुद्रे नावा यानं दोषावहम् । तत्र कृतेऽपि प्रायश्चित्ते व्यवहार्यता तस्य न भवति ।
प्रायश्चित्तं तु तस्य चित्तशुद्धिद्वारा स्वकीयकर्माधिकारार्थं परलोकगतिप्रतिबन्धनिवा-
रणार्थं चेति न तस्य वैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् । अत्राब्धिपदमब्धिपारपरम् । वक्तृतात्पर्या-
नुरोधात् । समुद्रस्य यस्मिंस्तीरे नावमारूढस्तया नावा तस्मिन्नेव तीरेऽन्यत्र गतश्चेन्न
तत्रोक्तो दोष इति संप्रदायसिद्धं प्राचीनार्वाचीनसकलग्रन्थकारसंमतं चेति तदनुरोधेन
तथा वक्तृतात्पर्यानुमानात् । युक्तं चैतत् । यतोऽत्र तीर्थराजस्य समुद्रस्योल्लङ्घनमेव
दूषकताबीनं न त्वन्यत् । अत्र नौशब्दो न व्यवच्छेदकः । इतरयानेन समुद्रोल्लङ्घना-
संभवात् । कस्तर्हि तस्योपयोग इति चेदुच्यते । संनिधानप्रतिपत्त्यर्थं नौग्रहणम् ।
यथा—

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिर्मितिः ।

संनिधानादिबोधार्थम् (का० प्र० उ० ७) ॥

इत्यत्र कर्णपदं कर्णावस्थितिप्रतिपत्तये भवति तथा नाव्यवस्थितिप्रतिपत्तये नौग्र-
हणम् । अवास्थितिश्चात्र कायिकी मानसिकी वा । तेन यस्य स्वीयत्वेन
नित्यं नौसंनिधानं तस्य प्रतिपत्तिः । नाविकस्येति यावत् । अथवा 'या
प्रापणे' इति धातुपाठे पठितम् । यद्यपि प्रापणमिह गतिरित्युक्तं तथाऽपि 'णीञ्
प्रापणे' इत्यत्रैव प्रापणरूपोऽर्थोऽपीह विवक्षितः । गतिमात्रार्थस्य विवक्षितत्वे तु या
गतावित्येष वदेत् । तथा च तादृशप्रापणरूपार्थप्रतिपत्त्यर्थमिह नौग्रहणम् । तेन च यो
नौसाधनेनान्यान्मनुष्यान् विक्रेयान्नाविधान् पादार्थान्वा देशान्तरं प्रापयति तस्य
नौयातृपदेम प्रतिपत्तिर्भवति । उभयथाऽप्युक्तार्थानुसारेण नौयातृपदे ताच्छील्यार्थे तृन्बो-
ध्यः । ईदृशश्च नौयाता प्रायश्चित्तेन समुद्रोल्लङ्घनजदोषान्निर्मुक्तोऽपि पुनः समुद्रोल्लङ्-
घनोन्मुखत्वात्मनोवृत्तौ समुद्रोल्लङ्घनस्य सततमावश्यकत्वाच्च मनसा तादृशदोषादनि-
र्मुक्त इव भवतीत्यंतः स लोके संव्यवहार्यो न भवतीत्युच्यते ।

(जातिपरिवर्तनविचारः)

‘ब्राह्मणानां कर्मान्येन कृतं चेत्तेन कर्मणा सद्य एव स ब्राह्मणो भवितुमर्हति’ इत्येतादृशः प्रलाप आधुनिकानां यः श्रूयते स तु गर्भस्रावेणैव गतार्थो भवति । तथाहि । ब्राह्मणानां कर्मेत्यस्य कोऽर्थः । ब्राह्मणत्वावच्छिन्नेन कृतमिति चेत्—मनुष्यमात्रेण कर्तुं शक्यस्याऽऽहारविहारादेर्ब्राह्मणेनापि कृतत्वात्तेन कर्मणा सर्वेऽपि ब्राह्मणा भवेयुः । अथ ब्राह्मणत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताविशिष्टं यत्कर्म तद्ब्राह्मणस्य कर्मेति चेत् तादृशकर्माचरणेऽधिकारसिद्धयर्थं तादृशकर्माचरणात्प्रागेव ब्राह्मणत्वापेक्षेति तेन कर्मणा ब्राह्मणत्वप्राप्तिः सुतरां वक्तुमशक्या । ब्राह्मणत्वस्य पूर्वमेव प्राप्तत्वात् । अथ यस्याप्राप्तं ब्राह्मणत्वं तेन क्षत्रियादिना तादृशं कर्म कृतं चेत्तेन तस्य ब्राह्मणत्वप्राप्तिः स्यादिति चेत्—नैतदपि वक्तुं शक्यम् । ब्राह्मणत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकस्य कर्मणोऽन्येन कर्तुमशक्यत्वात् । अथ तत्सजातीयं कर्म ब्राह्मणेतरेण कर्तुं शक्यमिति चेत्किं तेन । अनधिकारिकृतस्य कर्मणो निष्फलत्वात् । अधिकारिकृतेन सदृशं तदिति चेदस्तु नाम । न तावता तेन कार्यनिष्पत्तिर्भवति । नह्यङ्गारपुत्रकसदृशेन गुञ्जाफलेन ज्वालोत्पादयितुं शक्या भवति । अथ

‘शमो ब्रह्मस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्’ ॥ (भ० गी० १८ । ४२) ।

इत्यत्र शमादि यदुक्तं तद्ब्राह्मणस्य कर्मेति चेत्—भ्रान्तोऽसि । नहि तत्र शमादिकं कर्म ब्राह्मणत्वजातिप्रयोजकत्वेनोक्तं किंतु ब्राह्मणत्वजातिप्रयोष्यत्वेन । स्वभावजमिति तत्रैवोक्तत्वात् । तथाच जातिसामान्यमैहिककर्मकृतमव्यवस्थितमुत जन्मकृतं व्यवस्थितं चेति प्रश्ने जन्मकृतमेव तद्व्यवस्थितमेव चेत्युत्तरम् । तथाहि । ब्राह्मणत्वादिजातिः किं जीवात्मनिष्ठोत शरीरनिष्ठाऽथधोमयनिष्ठा । नाऽऽद्यः । मनुष्यपशुपक्ष्यादिषु जीवात्मस्वरूपे वैलक्षण्यादर्शनेनायं मनुष्योऽयं पशुरित्यादेः पार्थक्येन जायमानस्य व्यवहारस्याभावप्रसङ्गात् । शरीरवैलक्षण्यस्य तादृशव्यवहारमूलकत्वेनानुभवसिद्धत्वाच्च । न द्वितीयः । गोब्राह्मणादिवधे प्राणवियोजकस्य गोहत्याजन्यदुष्कृताभावप्रसङ्गात् । प्रेतदाहकस्य तत्प्रसङ्गाच्च । तृतीयस्तु कल्पः पुनर्विकल्पते । मनुष्यत्वादिजातिः किं शरीरोपसृष्टात्मनिष्ठोताऽऽत्मोपसृष्टशरीरनिष्ठा । नाऽऽद्यः । मनुष्यत्वपशुत्वादिजातेस्तद्व्याप्यब्राह्मणत्वगोत्वादिजातेश्च बाह्येन्द्रियजन्यप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वात् । आत्मनश्च तादृशप्रत्यक्षासंभवात् । अथ तादृशं जातिप्रत्यक्षमात्मोपसर्जनीभूतशरीरप्रत्यक्षमूलकमिति चेद्वन्त किमनया कल्पनया । प्रत्यक्षसिद्धा जातिर्यस्य प्रत्यक्षं तत्रैव प्राधान्येन कल्पकाम् । आत्मैव तदुपसर्जनीभूतोऽस्तु । तथाच मनुष्यत्वादिजातिर्जीवच्छरीरनिष्ठैव । तथा च

जातेः शरीरविशेषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं सिद्धम् । एतादृश्याश्च जातेः परिवर्तनं शरीरपरिवर्तनमन्तरेण सुतरां दुर्घटम् । नहि विद्यमान एव कम्बुग्रीवादिमदाकारे यत्न-सहस्रेणापि घटः शरावतां प्राप्नोति । तथाच कर्म जातिप्रयोजकं भवेच्चेत्प्रणाड्यैव न कथमपि साक्षात् । जन्मद्वारैव तज्जातिप्रयोजकं भवति । अतो न कथमपि ऐहिकं कर्मैहिकस्य जात्यन्तरस्य कारणं संभवति । तथाच जन्मसिद्धा जातिर्न क्वापि कथमपि विनिवर्तते । शरीरपरिवर्तनासंभवात् । तथा चोक्तम्—

यच्छरीरं विनिवेशविशेषं संश्रिता सपदि या खलु जातिः ।

तच्छरीरपरिवर्तनं विना सा कथं नु विनिवर्ततेतराम् ॥ इति ।

अत एव 'तत्याज माहिषं रूपम्'... 'ततः सिंहोऽभवत्सद्यः...' इत्येवं शरीर-परिवर्तनं वर्णितं मार्कण्डेये । ननु मनुष्यत्वव्याप्यानां ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादीनां बह्वीनां जाती-नामेक एव शरीरसंनिवेशविशेष आश्रय इति तत्र तादृशाश्रयीभूतसंनिवेशविशेषस्य परिव-र्तनमन्तरेणैव ब्राह्मणत्वादिजातिपरिवर्तनं कर्मविशेषेण सुलभमिति चेन्मैवं वादीः । जात्यन्तरप्राप्तौ या शरीरपरिवर्तनापेक्षा प्रागुक्ता सा किं शरीरसंनिवेशविशेषवैषम्यमू-लिकाऽऽहोस्विच्छरीरभेदमूलिका । तत्राऽऽद्यः पक्षो नावकल्पते । जन्मत एव हि शरी-रसंबद्धा जातिर्भवति । शरीरे बाह्यं धातुत्रयं मातृतः, तदन्तस्थं धातुत्रयं पितृतः प्राप्यते । अतो मातुः पितुश्च या जातिः सैव जन्मकाल एव च शरीरेण संबध्यते । मातुः पितुश्च मिथो भिन्नजातीयत्वे सुखाद्युपभोगे विशेषोपयोगित्वेन प्राधान्याद्बाह्य-त्वाच्च बाह्यधातुत्रयानुसारेण मातृजातिरेव प्राप्यते । एतच्चानुलोमसंकरे सति भवति । विलोमसंकरे तु आन्तरदुष्टधातुत्रयोपरागेण बाह्यधातुत्रये दोषाधिक्यात्तद्वशाच्चाण्डाला-दिजातिर्वाचनिकी भिन्नैवेत्यन्यत् । तथा च जन्मतः क्षत्रियादिना मातृतो यदि ब्राह्म-णत्वं न प्राप्यते तत्र ब्राह्मणक्षत्रिययोः संनिवेशविशेषसाम्येऽपि कथं कर्मणा ब्राह्मणत्व-जातिप्राप्तिः स्यात् । तथा च जात्यन्तरप्राप्तौ शरीरपरिवर्तनापेक्षा शरीरभेदमूलिकैवेति सिद्धम् । स च शरीरभेदः सिंहगजयोरिव ब्राह्मणक्षत्रिययोरपि समानः । इयांस्तु विशेषः । सिंहगजादौ संनिवेशविशेषवैषम्यसमानाधिकरणः शरीरभेदः । ब्राह्मणक्षत्रि-ययोस्तु संनिवेशविशेषसाम्यसमानाधिकरणः शरीरभेदः । जात्यन्तरप्राप्तिप्रतिबन्धको भेदस्तूपयत्र समान एव भवति । यच्च विश्वामित्रेणेहैव जन्मनि ब्राह्मणत्वजातिर्लब्धेत्यैतिह्यं तदर्थवादोऽस्तु । तस्य सत्त्वत्वमुपपादनीयं चेच्छरीरपरिवर्तनद्वारैव तत्र जात्यन्तरप्राप्ति-रिति कल्पनीयम् । तच्च शरीरपरिवर्तनं न मातृयोनितो जन्मद्वारा । किंतु तत्रैव जन्मनि तपोविशेषबलेनेत्यन्यत् । किं च तत्र नैव ब्राह्मणस्य कर्मणा ब्राह्मणत्वजाति-र्लब्धा । किं तु क्षत्रियाधिकारविहिबेनैव । अत एव गीतायां 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य

सिद्धिं विन्दति मानवः' (भ० गी० ४।२५) इत्युच्यते । सर्वथा 'ब्राह्मणेतेरेण ब्राह्मण-
त्वजातिर्ब्राह्मणस्य कर्मणेहैव प्राप्यते' इत्युक्तवतामभिनिवेशवशीकृतचेतसां कुहेषाक एवेति
सिद्धम् । किंच ब्राह्मणस्य कर्मणा ब्राह्मणत्वजातिरन्येन प्राप्यत इति यदुच्यते तत्र
तादृशजातिप्राप्तिस्तादृशकर्मोत्तरकाल एव न तु कर्मरम्भसमकालं ततः प्रागेव वा ।
इतरथा तु तत्र कर्मणस्तादृशजात्यन्तरप्राप्तिकारणत्वमेव दुर्निरूपं स्यात् । कर्मोत्तरकालं
च जायमाना ब्राह्मणत्वजातिप्राप्तिः किमर्थेति वक्तव्यम् । ब्राह्मणाधिकारविहिते कर्मण्य-
धिकारसिद्धयर्थमिति चेन्न । तादृशजातिप्राप्तेः प्रागेव तादृशकर्मणस्त्वयैव संपादितत्वात् ।
तदनधिकारिकृतमित्तिचेदस्तु किं तेन । अनधिकारिकृतात्कर्मणः फलप्राप्तिर्न स्यादिति
चेत्—व्याहतं त्वद्वचः । ब्राह्मणत्वप्राप्तिरूपफलस्य त्वयैवोक्तत्वात् । तथाच यथाऽनधि-
कारिकृतादपि कर्मणः सकाशाद्ब्राह्मणत्वजातिरूपं फलं प्राप्यत इति त्वयेष्यते तथा पश्चा-
त्क्रियमाणादपि कर्मणोऽनधिकारिकृतादपि फलप्राप्तिर्भवतीतीष्यतां किं ब्राह्मणत्वप्राप्तिर्भ-
वतीति विशिष्यवचसा । सर्वथा दुराग्रह एवायमिति सिद्धम् ।

(ब्राह्मणत्वावान्तरजातीनां मिथो विवाहसंबन्धे विचारः)

अथ ब्राह्मणत्वावान्तरजातीनामन्योन्यं विवाहसंबन्धो भवति न वेति विचार्यते ।

‘ विवाहे सोमश्राद्धे च अग्न्याधाने तथैव च ।

एतैः स्वजातिभिः कुर्यादन्यथा पतितो भवेत् ’ ॥

इति वचनेन विवाहादौ व्यवस्था क्रियते । विवाहे कन्याप्रतिग्रहार्थमग्निसाध्ये कर्मण्यात्वि-
ज्यार्थं श्राद्धे क्षणस्वीकरणार्थं च कश्चिदपेक्ष्यते । स च कीदृश इत्याशङ्क्यायामुक्तवचने
स्वजातिभिः कुर्यादित्युक्त्या स्वजातीय एव ग्राह्यो नान्यजातीय इति नियम्यते । जाति-
श्चात्र ब्राह्मणत्वावान्तरजातिरेव ग्राह्या न तु ब्राह्मणत्वरूपा । क्षत्रियादेर्यजनप्रतिग्र-
हादावनधिकारेण तेषामुक्तस्थले प्राप्तेरेवासंभवेन स्वजातिभिः कुर्यादित्यस्य व्यवच्छेद्या-
भावात् । ‘ अध्वर्यूद्गातृहोतृणां सन्ति सूत्राण्यनेकशः ’ इत्युपक्रमे प्रतिवेदं यत्सूत्रानेक-
त्वं तन्मूलकसंशयस्योद्भावेन तादृशसंशयस्य निरासार्थं स्वजातिभिः कुर्यादित्युक्तत्वेन
ब्राह्मणत्वजातिग्रहणे तादृशसंशयनिरासस्यासंभवाच्च । अत एव चावान्तरजातिरपि न
तेलङ्गत्वदेशस्थत्वकोकणस्थत्वकरहाटकत्वादिरत्र ग्रहीतुं शक्यते । देशस्थत्वादि-
जातीनां सूत्रानेकत्वमूलकत्वाभावात् । किंच देशस्थत्वादिजातयो लौकिक्यस्तत्तद्देश-
निवासादिहेतुका न कापि कर्मविधावुद्देश्यादिविशेषणत्वेन रूपान्तरेण वा निर्दिष्टा
दृश्यन्त इति कथं ताः स्वजातिभिः कुर्यादित्यत्र कर्मविशेषव्यवस्थापकवचने ग्रहीतुं
शक्या भवेयुः । बह्वृचत्वयाजुषत्वादिजातयोऽप्यत्र न ग्राह्या भवन्ति । तासां ब्राह्मणत्वा-
वान्तरजातित्वेऽपि सूत्रानेकत्वप्रयुक्तो यः किं सूत्रं परिग्राह्यमिति संशयस्तन्निरासाय
तासामनुपयोगात् । याश्च बह्वृचत्वयाजुषत्वादीनामवान्तरजातयः शाखाभेदमूलिकाः

शाकलत्वबाष्कलत्वबौधायनत्वापस्तम्बत्वहिरण्यकेशीयत्वकाण्वत्वमाध्यंदिनत्वादयस्ताः सूत्रमेदनियतत्वात्सूत्रानेकत्वमूलकोक्तसंशयनिरासाय प्रभवन्त्येव । अतस्ता एवात्र स्वजातिभिरित्यत्र जातिपदेन परिगृह्यन्ते । तथा च स्वशाखीयैः सहैव विवाहः स्वशाखीयानामेवाऽऽर्त्विज्यं स्वशाखीया एव च श्राद्धे विप्रा इति पर्यवसितम् ।

ननु नायं सिद्धान्तो वक्तुं शक्यः । भिन्नशाखीयैः सहापि विवाहस्येष्टत्वात् । अत एव मधुपर्को वरशाख्यैव कार्य इत्युक्तेः सार्थक्यम् । पूज्यस्य वरस्य पूजकस्य कन्यापितुश्च भिन्नशाखीयत्वे पूजकशाखया प्राप्तो मधुपर्क इति तत्र तद्वाधनाय हीयमुक्तिः । स्वशाखीयैरेव विवाहे तु पूज्यपूजकयोर्भिन्नशाखीयत्वाभावेन मधुपर्को वरशाख्यैवेत्युक्तेर्निष्फलत्वं स्पष्टमेव । तथाऽग्निसाध्ये यज्ञादिकर्मण्यार्त्विज्यमपि भिन्नशाखीयानामिष्टमेव । न केवलं शाखाभेदेऽप्यार्त्विज्यमिष्यत इत्येव किं तु वेदभेदेऽप्यार्त्विज्यमिष्यते । यज्ञस्यानेकवेदसाध्यत्वात् । तथा चाऽऽपस्तम्बमहर्षिणा परिभाषासूत्रे यज्ञं प्रक्रम्योक्तम्—‘स त्रिभिर्वेदैर्विधीयत ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदैः । ऋग्वेदयजुर्वेदाभ्यां दर्शपूर्णमासौ । यजुर्वेदेनाग्निहोत्रम् । सर्वैरग्निष्टोमः’ (आ० स्त० परि० १, ३।६) इति । श्राद्धेऽपि तथेष्यत एव । अत एव

‘ऋग्वेदिनं च पित्रर्थे याजुषं तु पितामहे ।

प्रपितामहे सामगं च भोजयेच्छ्राद्धकर्माणि ॥

अथर्ववेदिनं वैश्वदेवे पित्र्ये च भोजयेत्’ ।

इति संगच्छते । तथा चैतैः स्वजातिभिः कुर्यादिति व्यवस्था न समीचीनेति प्रतिभातीति चेत्—उच्यते । एतैः स्वजातिभिः कुर्यादित्यस्यायमर्थः—एतच्छब्देन ‘यत्रास्ति योनिसंबन्धः सूत्रज्ञातिकुलोचितः’ इति पूर्वोक्तयच्छब्दार्थस्य परामर्शः । सूत्रोचितसंबन्धवन्तो ज्ञात्युचितसंबन्धवन्तः कुलोचितसंबन्धवन्तश्च ये तादृशैः स्वजातिभिः सह विवाहादिकं कर्म कुर्यादिति । अत्र ज्ञात्या कुलेन वा कृतं कंचित्समयं तदन्तर्गतोऽपि कश्चिद्यो नानुमन्यते स तथा ज्ञात्या कुलेन वा तदनुमतिपर्यन्तं बहिरिव कृतो भवति । तदानीं तेन सह विवाहादि कर्म मा भूदेतदर्थं ज्ञातिकुलोचित इत्युक्तम् । एवं रीत्याऽन्यादृशमप्यस्य प्रयोजनमूह्यम् । अथ सूत्रोचितसंबन्धवाद्भिरिति किमर्थम् । स्वजातिभिरित्यनेन सिद्धत्वात् । स्वजातिभिरित्यस्य स्वशाखीयैरित्यर्थ इति प्रागुक्तमेव । ये च स्वशाखीयास्ते सूत्रोचितसंबन्धवन्तो वर्तन्त एवेत्यव्यभिचारादव्यावर्त्यालाभः । उच्यते । वेदभेदेऽपि वेदान्तरीयशाखाविशेषवन्तो वेदान्तरीयशाखाविशेषवतां सूत्रज्ञातिकुलोचितसंबन्धवन्तो भवन्ति तत्संग्रहार्थं सूत्रपदोपादानम् । यथा बह्वृचविशेषाणां शाकलशाखीयानां याजुषविशेषा हिरण्यकेशीयाः । ननु सूत्रपदोपादानेऽपि तत्संग्रहो न संभवति । स्वजातिभिरित्यनेन तेषां व्यावृत्तिप्रसङ्गात् । नहि शाकलानां हिरण्यकेशीयाः स्वशाखीया भवन्ति । बह्वृचविशेषाणां शाक-

लानां बह्वृचविशेषा एव च बाष्कला वेदैक्येऽपि स्वशाखीया न भवन्ति किमुत वेदभेदे याजुषा हिरण्यकेशीयास्तेषां स्वशाखीयाः स्युः । सत्यम् । स्वशाखिमिरितिपदं न व्यावर्तकम् । सूत्रपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किमर्थं तर्हि तदुपादानमिति चेदुच्यते । सूत्रज्ञातिकुलोचितसंबन्धवाद्भिः सह कर्म कर्तव्यमिति यदुक्तं तत्स्वशाखित्वेन रूपेण तैः सह कर्तव्यमित्यर्थज्ञापनार्थं तदुपादानात् । ये सूत्रज्ञातिकुलोचितसंबन्धवन्तस्ते स्वशाखीया इति मत्वा तैः सह कर्म कर्तव्यमिति यावत् । तत्र ये पितृपितामहादिपरम्पराप्राप्तशाखया स्वशाखिनस्तत्र तैः सह कर्म स्वशाखित्वेन रूपेण भवत्येव । ये च सूत्रज्ञातिकुलोचितसंबन्धवन्तो न पित्रादिपरम्पराप्राप्तशाखया स्वशाखिनस्तेऽपि स्वशाखिन इति मत्वा तेन रूपेण तैः सह कर्म कर्तव्यं भवति । स्वशाखिमिरित्युक्तिबलात्तत्र तच्छाखायां स्वकीयत्वमितिदिश्यते । किमस्यातिदेशस्य प्रयोजनमिति चेत्—उच्यते । अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावस्यातिदेशस्वभावासिद्धत्वेन यत्र सूत्रज्ञातिकुलोचितसंबन्धवतः परशाखीयत्वं तत्र वस्तुतो विद्यमानस्यापि परशाखीयत्वस्य स्वकार्यनिर्वर्तनक्षमत्वाभावेन शाखारण्डत्वदोषाभावः । अन्यथा

‘ न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ।

आचरन्परशाखोक्तं शाखारण्डः प्रकीर्तितः ’ ॥

इति शाखारण्डत्वदोषो दुर्वारः स्यात् । अथवा परशाखीयत्वस्य कार्यनिर्वर्तनक्षमत्वेऽपि न कर्त्रेतत्कर्म परशाखीयत्वेनानुष्ठितं भवति किंतु स्वशाखीयत्वेनैव । तेन न शाखारण्डत्वदोषः । यत्र परशाखीयत्वेनानुष्ठानं तत्रैव स दोषः । अवश्यं चैतदभ्युपेतव्यं भवति । इतरथा यत्कर्म स्वशाखायां परशाखायां चेत्युभयत्राप्याग्नातं तदनुष्ठाने शाखारण्डत्वदोषप्रसङ्गः । पक्षद्वयेऽपि स्वशाखीयत्वातिदेश आवश्यक एव शाखारण्डत्वदोषनिवृत्तय इति । नन्वेवं शाखारण्डत्वदोषाभावेऽपि परशाखोक्तकर्माचरणं कथं स्यात् ।

‘ बह्वृचं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत्प्रचोदितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतं भवेत् ’ ॥

इति वचनेन, स्वगृह्योक्तातिरिक्ताचरणस्य निषेधादिति चेद्भ्रान्तोऽसि । नह्यनेन वचनेन स्वगृह्योक्तातिरिक्ताचरणं निषिध्यते । किंतु स्वगृह्योक्तमात्राचरणे सति न किञ्चिदपि तत्र कर्मणि वैगुण्यमिति प्रतिपाद्यते । अनेन परशाखोक्तोपसंहारस्य पाक्षिकत्वं सूचितं भवति । नन्वेवं सर्वत्रैव स्वगृह्योक्तमात्राचरणेन कर्मसिद्धौ परशाखीयकर्माचरणे कुतः प्रवृत्तिरिति चेत्सत्यम् । यत्र परशाखोक्तकर्माचरणस्याऽऽवश्यकत्वं तत्र नित्यं प्रवृत्तिर्भवत्येव । यथा मधुपर्को वरशाखयैव कार्यं इत्यादौ । यथा वा बह्वृचानां परशाखोक्तेऽग्निहोत्ररूपे कर्मणि । तद्धि ऋग्वेदपठितहोत्रमन्त्रसाफल्यायाऽऽवश्यकमेव । तदुक्तम्—

‘ यन्नाऽऽम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि वत् ।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ’ इति ॥

यत्स्वशाखायां नाऽऽम्नातं तदपि विद्वद्भिरनुष्ठेयम् । एतावन्मात्रोक्तौ स्व-
शाखायां परशाखायां च नाऽऽम्नातं स्वकपोलकल्पितं किञ्चिदनुष्ठेयं स्यादत
उक्तं पारक्यमिति । यजुर्वेदोपांशुत्वं बह्वृचैरनुष्ठेयं स्यादत उक्तमविरोधीति ।
तद्धि उच्चैर्ऋचेति विधीयमानेन स्वशाखागतेनोच्चैष्टेन विरुध्यते । तथा स्वसू-
त्रेण यत्परशाखागतं किञ्चिन्नशब्देन निषिध्यत एवशब्देन वा व्यवच्छिद्यते
तदपि विरुद्धत्वादेव नानुष्ठेयं भवति । एवमपि स्वशाखाक्तादधिकानां
शाखान्तरोक्तानां प्रधानाङ्गानामनुष्ठानप्रसङ्गस्तदर्थमुक्तमग्निहोत्रादिकर्मवदिति । अग्नि-
होत्रं यथा यजुःशाखीयमपि बह्वृचैरवश्यमनुष्ठातव्यं भवति । अन्यथा
ऋग्वेदे हौत्रमन्त्रपाठवैयर्थ्यापत्तेः । तथा यदवश्यानुष्ठेयत्वेन सूचितं तदेव परशाखीयम-
नुष्ठेयं नान्यदिति । एतदर्थमेवाग्निहोत्रादिकर्मवदिति दृष्टान्तोपादानम् । यच्च स्वशा-
खायां सामान्यतः कर्तव्यत्वेनोक्तं विशेषतस्तस्येतिकर्तव्यता नोक्ता । सा च परशाखा-
यामुक्ता । सा च स्वशाखायामनुक्ताऽप्यनुष्ठेया भवति । सामान्यतः स्वशाखायां कर्त-
व्यतया बोधनात् । सामान्यस्य च निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायेन क्वचिद्विशेषे
पर्यवसानमावश्यकमेवेति विशेषरूपेणेतिकर्तव्यताया अवश्यानुष्ठेयत्वं सूचितं भवति ।
एवमन्यदप्युद्धम् । दृष्टान्तोपादानेन परशाखीयेऽनुष्ठेये कर्मणि स्वशाखीयत्वातिदेशे
बीजं च सूचितं भवति । दृष्टान्तबलाद्धि स्वशाखोक्तेन केनापि सूचितस्यैव स्वशाखानु-
क्तस्य संग्रहो भवति । सूचनं च संबद्धस्यैवार्थस्य भवति न कथमप्यसंबद्धस्यार्थस्य ।
संबद्धयोश्च द्वयोरर्थयोरन्यतरधर्मस्यान्यत्रातिदेशः सुलभ इति । अथात्र सूत्रज्ञातिकुलो-

(विवाहादौ सूत्रज्ञातिकुलोचितसंबन्धवत्साहित्यं कीदृशमिति विचारः)

चितसंबन्धवद्भिः सह विवाहादौ कर्म कुर्यादित्युक्तं तत्र साहित्यं कीदृशमिति विचार्यते । तत्र
विवाहे कन्यादातृत्वप्रतिग्रहीतृत्वसंबन्धेन कन्यापितुर्वरेण वरस्य कन्यापित्रा च साहित्यम् ।
एतच्च साहित्यमपेक्षितशाखानुसारिकर्माचरणेन । यथा यजमानो बह्वृचस्तस्याऽऽध्व-
र्यवार्थं यजुर्वेदान्तर्गता या शाखाऽपेक्ष्यते तच्छाखयैवाऽऽध्वर्यवं कर्म इत्येव । तादृशाध्वर्य-
वकर्मकर्ता तु तच्छाखीय एवेति नाऽऽग्रहः । एवं कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतेन रुद्रेणाभिषेकस्त-
दन्तर्गतैर्मन्त्रैरुदकशान्त्यनुष्ठानं च कृष्णयजुर्वेदीयेनैव विप्रेण कार्यमिति नाऽऽग्रहः ।
बह्वृचादिनाऽपि तद्भवति । केवलं याजुषधर्मेणैव तर्कतव्यमित्याग्रहः । एवमृग्वेदान्तर्गतपव-
मानेनाभिषेकोऽपि बह्वृचेनैव कार्य इति नाऽऽग्रहः । याजुषादिनाऽपि स भवति । पर-
मृग्धर्मेणैव । श्राद्धे तु श्राद्धीयान्नादिस्वीकर्तृत्वेन साहित्यम् । अथ कस्याः शाखायाः का

(सूत्रोचितसंबन्धवच्छाखाविचारः)

शाखा सूत्रोचितसंबन्धवती भवति । उच्यते । एकास्मिन्नेव वेदे या अनेकाः शाखास्तासु कस्या अप्यन्यतमायाः काऽप्यन्यतमा सूत्रोचितयोनिःसंबन्धवती न भवति । यच्च तद्वेदानुसारि कर्म तत्तत्र कर्तुः स्वशाखया सिध्यत्येव । यथा ऋग्वेदान्तर्गतशाकलशाखीयेन कर्त्रा ऋचा हौत्रादि कर्म यत्संपादनीयं तत्तदीयशाकलशाखानुसारेणैव सिध्यति । न तत्र बाष्कलादिशाखान्तरस्यांशतोऽप्यपेक्षा । यथा वा याजुषेण हिरण्यकेशीयेन कर्त्रा यदाध्वर्यवादि कर्म संपादनीयं तत्तस्य तदीयैव शाखया सत्याषाढसूत्रानुसारेण सिध्यति । यदि तथाविधे स्थले क्वचिच्छाखान्तरोक्तस्य संग्रहः कर्तव्यः स्यात्तर्हि तत्स्वसूत्रोक्तमिति मत्त्वेव कार्यः । स्वसूत्रोक्तत्वं च तस्य न तत्र सूत्रान्तरे स्वीयत्वातिदेशेन किंतु स्वसूत्रोक्तं तत्र सूत्रान्तरोक्तस्याप्युपलक्षणमिति मत्वा । यद्यपि तत्र सूत्रे स्वीयत्वातिदेशो नास्ति तथाऽपि

‘ न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ।

आचरन्परशाखोक्तं शाखारण्डः प्रकीर्तितः ’ ॥

इत्येवं शाखारण्डत्वदोषो नाऽऽपादनीयः । स्वसूत्रोक्तार्थस्योपलक्षणत्वाङ्गीकारेणानुष्ठेयार्थस्य स्वशाखोक्तत्वेनैवानुष्ठानात् । वेदभेदे तु वेदान्तरीयशाखाया वेदान्तरीयशाखा सूत्रोचितयोनिःसंबन्धवती भवति । तत्र शाखारण्डत्वदोषनिरसनार्थं स्वीयत्वातिदेशस्याऽऽवश्यकत्वात् । उपलक्षणेन तु न सिद्धिः । उपलक्ष्यार्थस्य वक्तृतात्पर्यविषयीभूतत्वानिश्चयात् । ऋग्वेदीयशाकलशाखायां हौत्रार्थप्रतिपादनाय प्रवृत्तस्य सूत्रकारस्य कृष्णयजुर्वेदीयाध्वर्यवाद्यर्थप्रतिपादने तात्पर्यमस्तीति वक्तुं न शक्यते । तस्य ऋग्मन्त्रव्यवस्थापनाय प्रवृत्तत्वात् । वक्तुः प्रतिपाद्यत्वेनाभिमत एव ह्यर्थ उपलक्ष्यो भवति । स्वीयत्वातिदेशश्च वेदान्तरीयशाखाविशेषस्य वेदान्तरीयशाखाविशेष एव । न तु सर्वस्याः सर्वासु । सर्वैरग्निष्टोम इत्येवमग्निष्टोमस्य सर्ववेदसाध्यत्वेन सर्वस्यैव स्वेतरवेदसाध्यकर्मापेक्षायां प्रतिवेदं तादृशवेदान्तर्गतायां कस्यांचिदेकस्यां शाखायां स्वीयत्वमवश्यं प्रकल्पयितव्यं भवति । तथा च बह्वृचविशेषस्य यजुर्वेदीया काचिदेका शाखा तथा सामवेदीया काचिदेकाऽथर्ववेदीया च काचिदेकेत्येवं शाखात्रयं स्वीयं भवतीति तत्तच्छाखानुसारेण तत्तद्वेदसाध्ये कर्मणि जाते सर्वैर्वेदैर्मिलित्वाऽग्निष्टोमः सिध्यति । यजुर्वेदीयस्य सामवेदीयस्याथर्ववेदीयस्य चाप्येवमेव बोध्यम् । तत्र यस्याः शाखाया या शाखा तत्तत्सूत्रप्रतिपाद्यविषये भूयसांऽशेनान्तरतमा तयोरन्यतरशाखीयस्य तदितरशाखायां स्वीयत्वं कल्पयितुं युक्तं न त्वतथाविधायाम् । यथा ऋग्वेदान्तर्गतस्य शाकलशाखीयस्य कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतायां तैत्तिरीयशाखायां स्वीयत्वम् । तथा विधस्य बाष्कलस्य च शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतायां माध्यं-

दिनीयायाम् । तैत्तिरीयशाखीयस्य शाकलशाखायां माध्यंदिनस्य च बाष्कलशाखा-
यां च स्वीयत्वमर्थादेव सिद्धम् ।

(अस्पृश्यस्पर्शनिषेधविषयकाक्षेपखण्डनम्)

यत्तु—

‘ प्रायश्चित्तं यथोद्दिष्टमशक्यं दुर्बलादिभिः ।

कार्यो ह्यनुग्रहस्तेषां लोकसंग्रहकारणात् ’ ॥ (देवलः)

इत्यादिवचनानुसारेण देशकालौ विचिन्त्य लोकसंग्रहं च विचिन्त्य अस्पृश्यः
स्पर्शो न दोषत्वेन आहत्य परिहार्यः ’ इत्युक्तं तन्न मनोरमम् । प्रायश्चित्तं
यथोद्दिष्टमित्यस्य वचनस्य अस्पृश्यस्पर्शो दोषाभावस्य च कः संबन्ध इति वक्त-
व्यम् । प्रायश्चित्तं चिकीर्षतां यथोद्दिष्टं प्रायश्चित्तं कर्तुमशक्यनुवतां पापिनामनुग्रहः
कार्य इति वचने प्रतिपादितम् । अस्पृश्याश्च न प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति नापि चास्पृश्याः
सर्वे प्रायश्चित्तं कर्तुमसमर्थाः । तथा चास्पृश्यस्पर्शो दोषत्वेन न परिहार्य इत्यत्र कथ-
मिदं वचनं प्रमाणं भवति । न चास्माद्वचनाद्यथा प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्तो यथोद्दिष्टं
प्रायश्चित्तं कर्तुमसमर्थाः पापिनोऽनुग्राह्या भवन्ति तथैतेऽन्त्यजादयोऽस्पृश्या अनुग्राह्या
इत्येवं दृष्टान्तवशेनोक्तवचनोल्लेख इति वाच्यम् । अभिप्रायापरिज्ञानात् । अनुग्रहः
कार्य इत्युक्तवतो देवलस्य कीदृशोऽनुग्रहोऽभिप्रेतः । अकृतप्रायश्चित्तानामपि संग्राह्यत्व-
मित्येवं रूपोऽनुग्रहोऽभिप्रेतश्चेत्प्रायश्चित्तमचिकीर्षतामपि संग्राह्यत्वप्रसङ्गः । वचने यथो-
द्दिष्टमशक्यमिति पदानर्थक्यप्रसङ्गश्च । किंचानुग्रहः कार्य इत्यत्र लोकसंग्रहकारणादित्येवं
देवलेन लोकसंग्रहो हेतुत्वनोक्तः । यद्यपि लोकसंग्रहोऽनुग्रहस्य फलभूतस्तथाऽप्यनेन
वसतीत्यत्रेव फलभूतोऽपि लोकसंग्रहोऽत्र हेतुत्वेन निर्दिष्टः । लोकानां संग्रहो लोकसंग्रहः ।
संग्रहः सपथगवबोधः । ग्रहेर्ज्ञानार्पकत्वात् । अवबोधस्य सम्यक्त्वं च सन्मार्गप्रवृत्ति-
प्रयोजकत्वेन । असन्मार्गनिवृत्तिप्रयोजकत्वेन च । तत्र सन्मार्गान्निवृत्तिर्न निषेधसाध्या ।
तस्याः स्वाभाविकत्वात् । किं तु सन्मार्गे प्रवृत्तिरेव विधिसाध्या । तस्या निसर्गतः
प्राप्त्यभावात् । असन्मार्गे तु प्रवृत्तेर्न विधिसाध्यत्वम् । तस्याः स्वाभाविकत्वात् । किं
तु तत्र निवृत्तिरेव निषेधसाध्या । तस्या निसर्गतः प्राप्त्यभावात् । एवं स्थिते यद्यकृत-
प्रायश्चित्तानामपि पापिनामनुग्रहः स्यात्तर्हि तत्र दूर एव निरुक्तो लोकसंग्रहः । प्रत्युत
दुराचरणे प्रवृत्तिर्दृढा स्यात् । प्रायश्चित्ताचरणक्लेशमनुभवतो ह्यग्निमक्लेशभिया दुराचरणा-
निवृत्तिर्भवति । अकृतप्रायश्चित्तानामप्यनुग्रहे तु न क्लेशानुभवः, तत एव चाग्निमक्लेश-
भीतिरपि निमित्तैवेत्यसन्मार्गप्रवृत्तिप्रतिहतैव प्रसरेदिति दूरापास्त एव तत्र लोकसंग्रहः
स्यात् । अतो यादृशोऽनुग्रहे निरुक्तलोकसंग्रहसंभवस्तादृश एवात्रानुग्रहो वाच्यः ।

नन्वकृतप्रायश्चित्तानामनुग्रहे मा भूनाम निरुक्तो लोकसंग्रहः । सहासनेकपङ्क्ति-
भोजनकन्यादानप्रतिग्रहादिसंबन्धयोग्यतापादनरूपो लोकसंग्रहस्तत्र संभवत्येवेति चेन्मैवम् ।
ईदृशो लोकसंग्रह उक्तलोकसंग्रहपूर्वकः स्याच्चेदस्तु । ईदृशः केवलो लोकसंग्रहो न
स्मृतिकाराभिमतः । किं तु सन्मार्गप्रवृत्त्यादिप्रयोजकज्ञानरूपनिरुक्तलोकसंग्रहपूर्वक एव ।
अन्यथा तत्र तत्र प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यापत्तेः ।

‘लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि’

इत्यत्र गीतायामपि उक्तसम्यगवबोधरूप एव लोकसंग्रहो भाष्यकाराद्यभिमतः ।
अतोऽत्र तादृशलोकसंग्रहानुसारेण यथोद्दिष्टप्रायश्चित्तस्य गुरुत्वे दौर्बल्येन तदाचरणा-
समर्था लघुप्रायश्चित्तेन संग्राह्या इत्येवंरूपोऽनुग्रहो वाच्यः ।

‘देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्यात्’ (याज्ञ० अ० ३।९।२९३) ॥

इति ब्रुवन्याज्ञवल्क्योऽप्येतदेवाभिप्रैति । किंत्वेवमनुग्रहे कथं तद्दृष्टान्तवशेना-
स्पृश्यानां स्पर्शस्य दोषाभावः साध्यते ।

किं च ‘देशकालौ विचिन्त्य लोकसंग्रहं च विचिन्त्य अस्पृश्यस्पर्शो न दोषत्वेनाऽऽ-
हत्य परिहार्यः’ इतीयं या वाचोयुक्तिस्तस्याः कोऽर्थः । दोषत्वेनेति न नमर्थेऽन्वेति ।
दोषो हि परिहारे हेतुः स्यान्न तन्निषेधे । तथा च तस्य परिहार एवान्वयो वाच्यः । दोष-
मूलकपरिहारस्य निषेधे निषेध्यभूतपरिहारविशेषणीभूतं दोषत्वं विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति
न्यायेन निषेध्यशरीरे प्रविष्टं भवति न वा । न चेदस्पृश्यस्पर्शस्य दोषत्वं भवताऽभ्यनुज्ञातं
स्यात् । विद्यमाने च दोषत्वे भवदुक्तः परिहारनिषेधः किंमूलक इति वक्तव्यम् ।
न तावच्छास्त्रं तत्र मूलम् । अस्पृश्यस्पर्शस्य दुष्टत्वे विद्यमाने तादृशस्पर्शपरिहारस्यैव
शास्त्रसिद्धत्वं स्यान्नतु कथंचिदपि तत्परिहारनिषेधस्य । समाजसंघटनादिकं लौकिकमेव
तत्र किंचिन्मूलमिति चेत्तादृशं तत्र किंचित्कारणं संभवाति न वेत्यश्रत्यनिर्णयं पक्षपातरहिता
याथात्म्येन समाजसंघटनातत्त्ववेत्तारः कुर्वन्तु, सर्वथाऽस्पृश्यस्पर्शः शास्त्रानिषिद्ध इत्यय-
मुद्धोषो वृथैव । अथास्पृश्यस्पर्शस्य दोषत्वमपि निषेध्यकुक्षौ प्रविशतीति ब्रूषे चेदस्पृश्यस्पर्शो
न दोषावह इत्यत्र किं मूलम् । अत्र च लौकिकं किंचित्समाजसंघटनादिकं न कथमपि प्रमाण-
पदवीमारोहति । यतो दोषस्तदभावश्च तादृशस्थले शास्त्रैकसंवेद्यो न लौकिकप्रमाणवेद्यः । रूपा-
द्यभावान्न सोऽर्थः प्रत्यक्षगोचरः । अतस्तत्र कार्यकारणभावोऽपि न लोकतोऽवगन्तुं शक्यत
इति तत्रानुमानं प्रवर्तमानमपि शास्त्रसिद्धं किंचित्कार्यकारणभावमवलम्ब्यैव प्रवृत्तं भवेत् ।
इतरथा त्वप्रयोजकं स्यात् । शास्त्रं च किं सामान्यतो देशकालविशेषाद्यनपेक्षं सर्वत्रा-

विशेषेणैवान्म्यजस्पर्शं दोषाभावं वदति विशेषतो वा । न तावदाद्यः कल्पोऽवकल्पते ।
तथाविधस्मृतिवचनस्य काप्यदर्शनात् । प्रत्युत

‘चाण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।
गोवालव्यनादर्वाक्सवासा जलमाविशेत्’ ॥

इत्यङ्गिरःस्मृतिश्चाण्डालाद्यतिसान्निध्ये सचैलं स्नानं प्रतिपादयन्ती दोषमेव तत्र
दृढीकरोति ।

अथ स्थलविशेषे दोषामाव इति द्वितीयः कल्पो गृह्यत इति चेत्तत्रापि किं प्रमाणम् ।

‘ तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।
नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ’ ॥

इति वचनं तत्र प्रमाणमिति चेदत्रोच्यते । ‘स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ’ इत्यस्यायमर्थः ।
स्पृष्टं स्पर्शः । भावे क्तप्रत्ययः । अस्पृष्टिरस्पर्शः । स न विद्यत इति । ननु तत्र स्पर्श-
स्तदभावश्च विद्यत एवेति न विद्यत इत्युक्तिरनुपपन्नेति चेत्सत्यम् । स्पर्शास्पर्शयोर्भेदो
नास्तीत्येवं तत्तात्पर्याङ्गीकारात् ।

नन्वत्र स्पर्शोऽत्र चास्पर्श इत्येवं भेदेनापि तावुपलभ्येते एवेति चेन्न । कार्यतस्तयो-
र्भेदो नास्तीत्यत्र तदुक्तेः पर्यवसानात् । स्पर्शस्य कार्यं स्नानपूर्वकशुचित्वापादनम् । अस्प-
र्शस्य च न तत्कार्यमित्येवं यो भेदः स तीर्थादौ न विद्यत इति ।

ननु तीर्थादावपि जनसंमर्दाभावे सत्यस्पृश्यस्पर्शं परिवर्जयन्त्येव लोकाः । तीर्थादि-
व्यतिरिक्तस्थले च शुभकर्मप्रवृत्तजनसंमर्दे सति तीर्थादाविवास्पृश्यस्पर्शविषये उदासते
लोकास्तत्कथमिति चेन्न । तीर्थादिपदानां जनसंमर्दोपलक्षणत्वात् । तीर्थादिविशेषनिर्देश-
स्तूदाहणत्वेन कृतः । न तु तत्परिगणनमिति भ्रमितव्यम् । कथमेतदवगम्यत इति
चेत्—शृणु । जनसंमर्दे सति तत्राज्ञानतः परम्परया वा अस्पृश्यस्पर्शोऽवर्जनीयो भवति ।
अतस्तादृशापदनुसारेण स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यत इत्युक्तं स्मृतिकारैः । अत एव तीर्थादौ
जनसंमर्दे सत्यपि यावच्छक्यमस्पृश्यस्पर्शपरिहारे प्रयतन्त एव जना इति संप्रदायः ।
नतु वचनबलात्कश्चनास्पृश्याश्लेषणे प्रवर्तते ।

अथ तादृशस्थले जायमानोऽस्पृश्यस्पर्शो दोषावहो भवति न वा । आद्ये स्पर्शस्य
दोषावहत्वे शुचित्वापादनार्थं स्नानस्याऽऽवश्यकत्वेन स्पर्शास्पर्शयोः कार्यतो वैषम्यं
दुर्निवारम् । अन्त्ये तत्र यावच्छक्यमस्पृश्यस्पर्शपरिहारे जायमाना लोकानां प्रवृत्ति-
निर्बीजा स्यात् । किंच—

‘ चाण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ’ ।

इत्यङ्गिरःस्मृतौ प्रत्यवायापादकत्वेनोक्तश्चाण्डालादिस्पर्शः कथं स्थलविशेषे प्रत्यवायानपादकः स्यात् । अङ्गिरःस्मृतेः सामान्यमुखप्रवृत्तत्वात् । न चाङ्गिरःस्मृत्यपवादभूतं ‘ तीर्थे विवाहे ’ इति विशेषवचनमेव तत्र स्थलविशेषे प्रत्यवायाभावं बोधयतीति वाच्यम् । ‘ तीर्थे विवाहे ’ इति विशेषवचने स्पर्शदोषो न विद्यत इत्यनुक्तेः । तत्र हि स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यत इत्येषोक्तं नतु स्पर्शदोषो न विद्यत इति ।

ननु पूर्वोक्तरीत्या फलतः साम्यप्रतिपादिका ‘ तीर्थे विवाहे ’ इति स्मृतिः प्रत्यवायसत्त्वे फलतो वैषम्यस्यावर्जनीयतयाऽनुपपन्नेत्यतस्तत्र तादृशस्मृतिवचनबलात्प्रत्यवायाभाव उक्तैः । यथा—

‘ चाण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ’ ।

इति परिवर्जनोक्तिः कैमर्थक्यादनुपपन्नेत्यतस्तद्वलाच्चाण्डालादिस्पर्शे सति प्रत्यवाय उन्नीयते तद्वदिति चेत्- भ्रान्तोऽसि । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । यत्र दृष्टो हेतुः कश्चन प्रयोजकत्वेन नानुसंधीयते तत्रागत्या तत्प्रयोजकत्वेनादृष्टकरूपना कर्तव्या भवति । दृष्टे संभवति अदृष्टकरूपनाया अन्याय्यत्वात् । अत एव व्रीहीनवहन्तीत्यत्रावघातस्य दुषविमोक्षरूपदृष्टफलसत्त्वान्नादृष्टं करूप्यते वाक्यार्थवेदिभिः । नियमजन्यादृष्टं तु तत्र भवत्येवेत्यन्यत् । प्रकृते च प्रत्यवायस्तदभावश्चादृष्टविशेष एव नतु लोकतोऽवगम्यमानः कश्चन घटतद्रूपादिरिव पदार्थाविशेषः । तथा च

‘ चाण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ’ ।

इति परिवर्जनोक्तिः किमभिप्रायेति निरीक्षायां न लोकतः किञ्चित्तत्प्रयोजकत्वेनानुसंधीयत इत्यगत्या तत्र तदनुगुणः प्रत्यवायविशेषः प्रकल्पितव्यो भवति । ‘ तीर्थे विवाहे ’ ‘ स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ’ इत्येवं स्पर्शास्पर्शयोः फलतो या भेदाभावोक्तिः सा किमभिप्रायेति सूक्ष्मेक्षिकायामेवमनुसंधीयते । यत्तीर्थादौ जनसंमर्दे सति तत्राज्ञानतो वा परम्परया वा कथमप्यस्पृश्यस्पर्शोऽवश्यंभावी स चावर्जनीयस्तथाच तत्र कथं गमनं स्यादित्यस्यामापदि समुपस्थितायां तत्रावश्यं गन्तव्यं चेद्गन्तव्यं स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यत इति तादृशापदनुसारेणोक्तम् । तथा चाऽऽपत्परिहाररूपं लौकिकं हेतुमभिसंधाय प्रणीता स्मृतिरापत्परिहारेणोपक्षीणा कैमर्थक्याभावान्नादृष्टं प्रत्यवायाभावमुन्नेतुं क्षमा भवति ।

नन्वेवं प्रत्यवायाभावस्यानुन्नयने दोषनिर्हरणार्थं ज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वेन कथं स्पर्शास्पर्शयोः कार्यतः साम्यमिति चेत्—उच्यते । साक्षात्स्पर्शो यावान्दोषो न तथा

परम्परया स्पर्शे । तथा ज्ञानतः स्पर्शे यावान्दोषो न तावानज्ञानतो जायमाने स्पर्शे । तथा हठात्कृतः स्पर्शो यादृशदोषावहो भवति न तादृशदोषावहो यदृच्छया स्वयं जायमानः । तथाच जनसंमर्देऽपि गुरुदोषावहस्पर्शे परिहाराय यावच्छक्यं प्रयत्यत एव जनैः । अज्ञानतो वा परम्परया वा यदृच्छया जायमानो यः स्वरूपदोषापादकः स्पर्शस्तद्विषय एव जनसंमर्दे जनानामौदासीन्यं तत्परिहाराय दृश्यते लोके । स्वरूपो दोषस्तु वातेनापि परिहृतो भवति । अतस्तत्रास्पृश्यस्पर्शो यथाकथंचिज्जायमानोऽपि अजातप्राय एव । अविशिष्टं वस्तु तावदजातकरूपमिति न्यायात् । एतदभिप्रायेणैव तत्र स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यत इति स्मृतिकारैरुक्तम् ।

अपरमप्यत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमनुसंधेयं भवति । तथाहि—

‘ चाण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ’

इति स्मृतौ दोषविशेषोन्नयने यथा श्रुत्यनुग्रहो दृश्यते तथा ‘ तीर्थे विवाहे० ’ स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यत इति स्मृतौ दोषाभावोन्नयने श्रुत्यनुग्रहो न दृश्यते । छान्दाग्ये पञ्चमाध्याय इत्थं पठ्यते—तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनि-
मापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्श्रयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा (छा० ५ । १० । ७) इति । रमणीयचरणाः शोभनकर्मणः । अभ्याशः—
अस्मिन्भूलोकेऽभ्यागन्तारः । अभ्याङ्पूर्वकाद्गत्यर्थकादशधातोः कर्तरि क्तिबन्ताद्बहुव-
चनम् । कपूयचरणाः—निन्दितकर्मणः । कपूयां निन्दिताम् । अत्र शोभनकर्मणां प्राणिनां ब्राह्मणादियोनिप्राप्तिर्निन्दितकर्मणां च श्वादियोनिप्राप्तिः पतिपाद्यते । साध्वसा-
धुकर्मणी च सुखदुःखहतुभूते । ब्राह्मणादियोन्यपेक्षया श्वादियोनिषु प्राणिभिर्दुःखाधि-
क्यमनुभूयत इति प्रसिद्धं लोके ।

ननु चण्डालयोनिं प्राप्तानां प्राणिनां ब्राह्मणाद्यपेक्षया दुःखाधिक्यं चाण्डालयोनि-
प्राप्तिनिमित्तं किमवलोक्यते । सुखदुःखोपभोगं मुख्यं साधनं हि शरीरम् । शरीरसं-
निवेशविशेषो हि सर्वेषां मनुष्याणां समान एव ननु ब्राह्मणाद्यपेक्षया चाण्डालशरीरे
काचिन्न्यूनता संदृश्यते । तथा च सुखदुःखप्रयोजका ये शब्दस्पर्शाद्युपभोगास्तत्सामर्थ्यं
मनुष्येषु सर्वत्राविशिष्टम् । शब्दस्पर्शादिविषये तु न्यूनाधिकभावो वाऽनुकूलप्रतिकूला-
दिभावो वा तत्तद्व्यक्तिकृतपूर्वकर्मनिमित्तो ननु तत्र ब्रह्मणत्वादिजातिर्वा चण्डालत्वजा-
तिर्वा तन्त्रम् । ब्राह्मणादिष्वपि केषांचिद्भूयांसि दुःखसाधनान्यल्पानि च सुखसाधनानि
भवन्ति । तथा चण्डालेष्वपि केषांचिद्भूयांसि सुखसाधनानि अल्पानि च दुःखसाधनानि

भवति । तथा च निन्दितकर्माचरणस्य चण्डालयोनिप्राप्तिफलं कथमत्र श्रुतौ निर्दिष्टमिति चेत्—उच्यते । प्राणिनां सुकृतफलभोगावस्थापेक्षया तत्साधनापेक्षा गरीयसी । भोगकाले पूर्वकर्मानुसारेण नियतो भोगः । साधनावस्थायां तु स्वाभीष्टैकानेकफलानुसारेण यथेच्छं वर्तनम् । किञ्च फलोपभोगकाले सर्वः प्रतिकूलशब्दस्पर्शादिविषयसंबन्धो दुःखत्वेन ज्ञायते । साधनावस्थायां तु न तथा । तत्र प्रसङ्गविशेषेण प्रतिकूलशब्दस्पर्शादिविषयसंबन्धोऽपि दुःखत्वेन न ज्ञायते । यथा तपस्विनस्तपश्चर्याकाले दुःखं न मन्यन्ते । इदमेव च तेषां क्लेशसहत्वं यद्दुःखसाधनीभूतानामपि पदार्थानां दुःखसाधनत्वेनामनुसंधानम् । अननुसंधानं च शरीराद्यभिमानशैथिल्यमूलकम् ।

इदं चापरमत्र बोध्यम् । मदीयत्वेनानुसंहिता येऽर्थास्तद्वियोगजं दुःखं न्यूनाधिकभावेन प्राणिभिः सर्वदैवानुभूयते । तत्र तादृशार्थवियोगानन्तरं जायमानं दुःखं वियोगजं भवत्येव । वियोगात्पूर्वं वियोगसंभावनया जायमानमपि वियोगजमेव । देहवियोगरूपमरणमीतिस्त्वापामरं प्रसिद्धैव । रोगाद्युपप्लवे सा भीतिः परिस्फुटा भवत्यन्यत्रापरिस्फुटेत्यन्यत् । नतु सा कदाचिदपि नास्तीति । निद्रावस्थामन्तरेण सर्वदैव तस्या विद्यमानत्वात् । निद्रावस्थायां तु सर्वथा शरीराद्यभिमानस्याभावेन तादृशशरीरवियोगसंभावनाया अप्यभावेन न लेशतोऽपि दुःखानुसंधानम् । इदं च दुःखाभावरूपं यत्सुखं तदनुसारेण सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शो जाग्रदवस्थायां जनानाम् । निद्रासुखं चेदमुक्त्वा लेशतोऽपि दुःखेनाननुषक्तमित्यतो वैषयिकसुखं तस्माज्जघन्यमेव । अत एव वैषयिकं सुखमपि परित्यज्य निद्रासुखार्थं प्रयतन्ते लोकाः पामरा अपि । साधनावस्थायां च तपस्विनां देहाद्यभिमानशैथिल्येन तद्वियोगसंभावनादिजं दुःखमपि तदानीमनास्तिकरूपमिति तादृशदुःखाभावरूपं सुखं फलभोगावस्थापेक्षयाऽधिकं भवति । स्पष्टं चैतद्वेदान्तशास्त्रविदामिति विस्तरमीत्येह विरम्यते ।

या चैवं फलभोगावस्थापेक्षयाऽपि ज्यायसी साधनावस्था सा चाण्डालयोनौ नास्त्यतो निन्दितकर्माचरणफलत्वेन चाण्डालयोनिप्राप्तिरुक्तश्रुतौ वर्णितेति ब्राह्मणाद्यपेक्षया चण्डालानां दुःखाधिक्याभावेऽपि नोक्तश्रुत्यनुपपत्तिः । यथा लोके कश्चिदपराधी राजाधिकारिभिः कारागारे निरुध्यते न केवलं निरोधमात्रं किंतु स शारीरश्रमसाध्यमायासबहुलं कर्म कार्यतेः कश्चित्त्वपराधविशेषेण केवलं निरुध्यत एव न त्वन्यत्कर्मकरणं किञ्चित् । किंतु निरोधमात्रेऽपि तदानीं स विरोधवशात्स्वोत्कर्षप्राप्तये स्वीयामवस्थां साक्षाल्लेखद्वारा वा स्वातन्त्र्येणाधिकारिभ्यो विज्ञापयितुं न प्रभवति तद्वत् । यथा वा कश्चिद्विद्यार्थी पाठशालायामध्ययनाय स्थितस्तस्यापराधविशेषमालोच्य निबन्ना गुर्वादिना नियम्यते यदैषमो वार्षिकपरीक्षायां नास्य प्रवेश इति । तेन च तस्य

स्वोन्नतिसाधनीभूतवार्षिकपरिक्षायामनधिकारात्संवत्सरपर्यन्तं तूष्णीमवस्थानं भवति । तथा च यथा तस्येतरविद्यार्थिवत्परीक्षोपयोग्यभ्यासादिसाधनसाम्येऽपि नियन्तृवचनबलाद्यावत्संवत्सरमनधिकारस्तथा चण्डालस्य ब्राह्मणादिवद्यज्ञादिकर्मोपयोगिशरीरोन्द्रियादिसाधनसाम्येऽपि श्रुतिबलाद्यावच्चण्डालदेहमनधिकारोऽवगम्यते । इत्थमनधिकारे चण्डालतनूरयज्ञिया सिद्धा भवति । तत्संबन्धाच्च यज्ञियतन्वा अपि अयज्ञियत्वं स्यादतश्चण्डालतन्वा अस्पृश्यत्वं श्रुत्यभिप्रेतमित्यवगम्यते । अत्रार्थे बृहदारण्यकश्रुतिरप्यनुकूला भवति—‘तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ’ (बृ० १।३।१०) इति । अत्र शंकराचार्यभाष्यम्—देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्र यस्मिन्नासां प्राच्यादीनां दिशामन्तोऽवसानं तत्र गमयांचकार । ननु नास्ति दिशामन्तः । कथं गमितवानिति । उच्यते । श्रौतविज्ञानवज्जनावधिनिमित्तकल्पितत्वाद्दिशां तद्विरोधिजनाध्युषित एव देशो दिशामन्तः । देशान्तोऽरण्यमिति यद्वदित्यदोषः । तत्र गमयित्वाऽऽसां देवतानां पाप्मनः (द्वितीयाबहुवचनम्) विन्यदधाद्विविधं न्यग्भावेनादधास्थापितवती प्राणदेवता प्राणात्माभिमानशून्येष्वन्त्यजनेष्विति सामर्थ्यादिन्द्रियसंसर्गजो हि स इति प्राण्याश्रयताऽवगम्यते । तस्मात्तमन्त्यं जनं नेयान्न गच्छेत्संभाषणदर्शनादिभिर्न संसृजेत् । तत्संसर्गे पाप्मना संसर्गः कृतः स्यात्पाप्माश्रयो हि सः । तज्जननिवासं चान्तं दिगन्तशब्दवाच्यं नेयात्.... इत्थं जनसंसर्गे पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति । अनु—अव—अयानीत्यनुगच्छेयमित्येवं भीतो न जनमन्तं चेयादिति पूर्वेण संबन्ध इति । अत्र रामानुजभाष्य इत्थमुक्तम्—तस्मान्न जनमीति । यस्मात्कारणात्प्रत्यन्तदेशानां वागादिदेवताविनिर्मुक्तानृतादिलक्षणपापनिधानाश्रयतया म्लेच्छदेशस्वम् । अत एव तत्र जनं जननमुत्पत्तिमिति यावत् । अन्तं मरणं च नेयान्न प्राप्नुयात् । तत्र देश उत्पत्तिमरणे अशोभने इति यावत् । नेत्पाप्मानमिति । नेत्रैवेत्यर्थः । पाप्मानं मृत्युमन्ववायानि नानुगच्छेयमिति भीतः सन्नमुत्पत्तिमरणे तत्र न प्राप्नुयात् । उत्पत्तिमरणे तादृशदेशे यथा न भवतस्तथा यतेतेति यावत् । इति ।

स्पर्शो ह्यवश्यं धर्मसंक्रमकारी भवति । धर्मसंक्रमश्च क्वचित्परिस्फुटः क्वचिदस्फुटः । तथा क्वचित्सद्यः क्वचिद्विलम्बेनेत्यन्यत् । धर्मोश्च केचित्प्रत्यक्षविषया लौकिकाः । तेषां संक्रमोऽपि प्रत्यक्षो भवति । यथा जलेऽग्निसंबन्धादुष्णतावभासः पुष्पसंबन्धाच्च गन्धप्रतिभासः । केचिच्च धर्माः प्रत्यक्षाविषया अलौकिकाः सूक्ष्माः । तेषां संक्रमश्च प्रत्यक्षो न भवति । किंतु सूक्ष्मत्वात्तत्संक्रमः स्पर्शमात्रेण सद्य एव भवति । अतः स्मृतिकारैः—

‘ चण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ’

इत्यत्र दूरत इत्युक्तम् । एवं च यथा ‘ चण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ’ इत्यत्र दोषोन्नयने श्रुत्यनुग्रहादिकं कारणं संदृश्यते न तथा ‘ तीर्थे विवाहे ’ इत्यत्र दोषाभावोन्नयने कारणं संदृश्यत इति चण्डालस्पर्शं स्पर्शतारतम्यानुसारेण गुरुर्वा स्वरूपो वा दोषोऽस्त्येवेति सिद्धम् ।

(लोकविद्विष्टाचारपरित्यागविचारः)

यत्तु कैश्चिदुक्तम्—यद्यपि श्रुतौ स्मृतिषु वा कश्चिदाचारोऽनुमतो दृष्टो वा तथाऽपि यदा स लोकानां विद्वेषपात्रं भवति तदा स तैस्त्यज्यते । तत्त्यागेन च ते शिष्टा नाधार्मिका भवन्ति । इममेवार्थं मनुयाज्ञवल्क्यौ स्पष्टमनुमन्येते—

‘ परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।

धर्मं चाप्यसुखोदकं लोकविकृष्टमेव च ॥ ’ (मनुः ४ । १७६)

‘ अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ’ (याज्ञ० १ । ९ । १९६)

इति चेति । तत्रेदं वक्तव्यम्—श्रुतौ येन सूक्ष्मेणालौकिकेनाभिप्रायेण किञ्चित्प्रतिपादितं तत्स्थूलदृश्वनां केवलबाह्यदृष्ट्या विद्वेषपात्रं भवति चेत्तदाऽपि न तादृशं परित्यज्यते यच्छ्रुतौ नित्यतयोक्तम् । तदकरणे प्रत्यवायोत्पत्त्या तस्याधार्मिकत्वप्रसङ्गात् । यच्च श्रुतौ केवलं प्रशंसार्थमुक्तं नतु तदकरणे प्रत्यवायः कश्चित्त्यज्यते । तत्त्यागेनाधार्मिकत्वं तस्य नैव भवति । श्राद्धे मांसप्रदानं तु सांप्रतं लोकैः परित्यज्यते । यदा च पूर्वयुगे श्राद्धे मांसप्रदानसमाचार आसीत् किं सर्वैरेव श्राद्धकर्तृभिर्नियमेन मांसं प्रदत्तमासीत् । असामर्थ्यादिना मांसाप्रदानारेऽपि तदानीं स्युरेव । मांसाप्रदानस्य दोषजनकत्वात् । एतादृशं कर्म बालान्तरे बाह्यदृष्ट्या लोकैः परित्यज्यते चेदस्तु नाम । एतदभिप्रायेणैकोक्तमनुयाज्ञवल्क्यवचनसंगतिः कार्या । यच्च प्रत्यवायानुत्पत्तय आवश्यकत्वेन श्रुतावुक्तमनुमतं वा तस्यापि लोकविद्विष्टत्वे त्यागः कार्य इत्येवमुक्तमनुयाज्ञवल्क्यवचसोऽभिप्राय इति ये मन्यन्ते न तद्युक्तिसहम् । कोऽयं स्मृतिवचने भारतिशयः । यच्छ्रुतिविरुद्धमपि स्मृतिप्रामाण्याद्ग्राह्यमिति । श्रुतिमूलकमेव च स्मृतीनां प्रामाण्यमिति भवताऽप्यङ्गीकृतमेव । एतादृशश्रुत्युक्तार्थपरित्यागोऽज्ञानानामुपदेशः स्वमनोरथमात्रेण कर्तव्योऽस्योक्तमनुयाज्ञवल्क्यवचनानां प्रमाणत्वेनोक्तिः साहसमेव । सर्वथा इदानींतनानां या

प्रवृत्तिर्यत्कंचिदर्थं संदिग्धं केवलबाह्यदृष्ट्या निर्णय पश्चात्तादृशस्याभिमतस्यार्थस्य दृढीकरणाय स्मृतिवचनानां यथाकथंचिद्योजना कर्तव्येति । वास्तविकी मनुष्याणां प्रवृत्तिस्त्वीदृशी अपेक्षिता भवति यत्स्मृतिवचनानां यः पूर्वापरसंदर्भसंगतः स्वारसिकश्चार्थस्तदनुसारेण संदिग्धार्थस्य निर्णयः कार्य इति ।

(नानाविधाशास्त्रीयाक्षेपनिरासः)

यदप्युक्तमनुयाज्ञवल्क्यवचनमवलम्ब्योक्तम्—‘अत्रेदमवधानमर्हति । यन्मनुयाज्ञवल्क्यौ लोकविद्विष्टं, लोकविक्रुष्टं, इत्याहतुर्न पुनः शिष्टविक्रुष्टं, शास्त्रिविक्रुष्टं, धर्मज्ञविक्रुष्टमिति वा तेनेदं फलति यद्यदा यदा कश्चनाऽऽचारः शास्त्रानभिज्ञानामपि बहूनां जनानां विद्विष्टो भवति तदा सर्वैः शास्त्रज्ञैरपि त्याज्य एवेति, तत्तुच्छम् । अत्र परित्यजेन्नाऽऽचरेदित्यत्रामुक्तेनेति कर्तृपरतया न कस्यचिदपि निर्देशो दृश्यते । केवलं लोकपदानुसारेण तत्र कर्ता कल्पनीयः । लोकपदं च शिष्टाशिष्टसाधारणबहुजनसमाजबोधकम् । शिष्टा अपि लोकान्तर्गता एव न तु लोकबाहिर्भावस्तेषाम् । बहुजनसमाजबोधकलोकपदानुसाराच्च स्वल्पैरिति कर्तृपदं तत्र कल्पनीयं भवति । तथा च बहुभिर्यदङ्गीकृतं स्वल्पैस्तत्तथैवाङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । अयमेवार्थः शिष्टाशिष्टविभागेन प्रतिपादनीयश्चेदित्यं प्रतिपादनीयः । बहुभिः शिष्टैर्यद्विद्विष्टं तत्स्वल्पैः शिष्टैरपि त्याज्यमेव । तथा बहुभिरज्ञैर्यद्विद्विष्टं तत्स्वल्पैरज्ञैस्त्याज्यमेवेति । एवं चाशिष्टैरज्ञैर्बहुभिर्यद्विद्विष्टं तत्स्वल्पैः शिष्टैरपि त्याज्यमेवेत्यर्थोऽस्माद्वचनान्न लभ्यत इति स्पष्टमेव । कर्मपारित्यागश्चायं नात्यावश्यककर्मणः । यथा संध्योपासनादिकं नित्यतया विहितं कर्म । तत्र च शिष्टानां न विद्वेषो नापि विक्रोशः । यदि चाज्ञानां बहून्तत्र विद्वेषः स्यात्तदाऽपि न शिष्टैरल्पैरपि तत्पारित्यज्यते । श्राद्धे मांसप्रदानादिकं तु न तथाऽत्यावश्यकम् । तद्यदि शिष्टा अपि केचित्केवलबाह्यदृष्ट्या पारित्यजेयुस्तर्हि व्यवहारानुरोधेन तत्परवशा इव ये स्वल्पाः शिष्टास्तैस्तत्पारित्यागः कार्य इति । एतेनाग्रे यदुक्तम् ‘ तस्माद्यद्यपि शास्त्रेषु प्राचीनां पारित्ययतिमनुसृत्य काश्चन मर्यादाः स्पृश्यास्पृश्यविचारे निबद्धास्तर्हि लोकानां तासु विद्वेषश्चेज्जातस्तदा ता मर्यादा भङ्गमेवार्हन्ति ’ इति तदपास्तम् । अयं हि उक्तमनुयाज्ञवल्क्यवचननिष्कृष्टोऽर्थ इत्येवं प्रतिपादितो दृश्यते । तत्रोक्तमनुयाज्ञवल्क्यवचनयोः कथं प्रवृत्तिः कश्च तयोः स्वारसिकोऽर्थ इति सर्वं समालोच्य कथमयं निष्कर्षस्तस्माल्लभ्यत इति सुधीभिरनभिनिविष्टबुद्धिभिर्विभावनीयम् ।

यदपि ‘ वेदेषु विहिता अनूदिता वा केचनाऽऽचाराः श्राद्धमांसान्नपाक—गवालम्भन—श्राद्धारविभाग—विधवानियोगप्रभृतयोऽधर्मत्वेन कालियुगादौ किल महात्मभिर्निर्णीता इति पुराणेषु पठ्यते । सन्तु नाम ते महान्तः । किंतु श्रुतितो न तेषां गरीयस्त्वम् । इदं तावत्प्रतिप्रष्टव्याः केवलशास्त्राभिमानिनः—को नाम तेषां महात्मनाम-

धिकारः श्रुतिचोदितमप्यर्थजातमधर्मत्वेन निर्णेतुम् । केन वा दत्तः कदा कथं चेति । यदि कलियुगारम्भवर्तिनां जनानामधिकारः श्रुतिचोदितमनूदितं वाऽर्थं पारित्यक्तुमासीत्तर्हि केन हेतुनेदानींतनानामपि महात्मनां लोकविद्विष्टमर्थं त्यक्तुं नाधिकार इति महता वागाडम्बरेण घोष्यते ' इत्युक्तं तदतीवासंगतं प्रतिपाति । धूलिप्रक्षेपमात्रमेतदज्ञानानां चक्षुषि । वागाडम्बरमात्रमेवैत् । न तत्र तत्त्वभूतोऽर्थः कश्चित् । तथाहि—श्राद्धमांसान्नपाकादयः कलियुगादावधर्मत्वेन निर्णीता इति कथमवगतम् । आदित्यपुराणे—

‘ अयं कार्तयुगो धर्मो न कर्तव्यः कलौ युगे ’

इति प्रकृत्य केषांचित्कर्मणामकर्तव्यत्वमुक्तं किल नत्वधर्मत्वम् । नह्यकर्तव्यत्वोक्त्या तेषामधर्मत्वं सिध्यति । निषिध्यमानस्य सर्वत्राधर्मत्वाभावात् । स एवाधर्मो भवति योऽनर्थहेतुः । नानुयाजेषु ये यजामहं करोति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र ये यजामहकरणे षोडशिग्रहणे च न लेशतोऽप्यनर्थावाप्तिः । नापि तयोरनुष्ठाने यजमानस्याधर्मगामित्वव्यपदेशः । दीक्षितो न ददातीत्यत्र निषिध्यमानस्यापि दानस्यानुष्ठाने नानर्थावाप्तिरिति नाधर्मत्वं तस्य । तस्य निषेधस्य ऋत्वर्थतया ऋतुसाद्रूप्यं न स्यादिति त्वन्यत् । तथा च निषिध्यमानत्वस्याधर्मत्वव्याप्तत्वाभावात्कथं कलौ निषिद्धानामधर्मत्वं महात्मभिर्निर्णीतमिति त्वया गृहीतम् । कथं च श्रुतिमुपजीव्य प्रवृत्ता महात्मानः श्रुतिचोदितमर्थमधर्मत्वेनोपादिशेयुरिति सांप्रतम् । संध्यावन्दनाग्निहोत्रादिकं नित्यतया श्रुतिविहितं कर्मापि श्मशानादिकुदेशे चन्द्रसूर्योपरागमध्यरात्राद्यकाले वाऽशुभावस्थायां वा कर्तुं प्रवृत्तस्यात्र न कर्तव्यमिति य उपादिशति तेन किं श्रुतिविहितमग्निहोत्रादिकं कर्माधर्मत्वेन निर्णीतं भवति । किं पुनः श्रुत्यादिष्वनावश्यकत्वेन यत्र विहितं किंतु प्राशस्त्याभिप्रायेणोक्तं यदकरणेऽपि प्रत्यवायाभावश्च तथाविधस्य कर्मणो देशकालादिविशेषस्यायोग्यताभिप्रायेणाकर्तव्यत्वं ब्रुवता तस्याधर्मत्वं निर्णीतं स्यात् । तथा यज्ञे दीक्षितस्य यद्व्रतमुक्तं तत्कर्तुमसमर्थस्य यज्ञकर्मणि प्रवृत्तस्य कस्यचित्तस्य तादृशव्रताचरणसामर्थ्यं मनसा पर्यालोच्य यज्ञमिदानीं मा कार्षीरित्युक्तवान् हितैषी कश्चिच्छ्रुतिविहितस्य यज्ञस्याधर्मत्वं मन्यते किम् । प्रत्युत तस्यासामर्थ्यं जानन्नपि हितैषी मा कार्षीर्यज्ञमिति यदि तं नोपादिशेत्स व्रताननुष्ठानेन यज्ञवैगुण्ये यजमानस्य समर्थाचरणद्वारा प्रयोजकत्वेन प्रत्यवायी स्यात् । कलियुगादौ च महात्मभिर्यत्कलिवर्ज्यप्रकरणं पाठितं तत्तत्र निषिध्यमानस्याधर्मत्वबुद्ध्या न पाठितम् । कस्तर्हि तेषामभिप्राय इति चेदुच्यते । कलियुगे प्रायः सर्वे जना लोलजिह्वा अजितेन्द्रियाः कामपरवशाः । तत्र श्राद्धमांसाशने जिह्वालौल्यादन्यत्रापि

मांसाशने प्रवृत्ता भवेयुः । विधवानियोगे कामान्धा अन्यदाऽपि प्रवृत्ता भवेयुः । तथाच दुरदृष्टमवर्जनीयमिति तज्जन्यदुःखात्परिभ्रातुं महात्मभिः सौहार्द्येन श्राद्धमांसाशनादीनां वर्ज्यतोक्ता । एतच्च कलिवर्ज्यप्रकरणं समग्रमालोचयतां स्पष्टमेव । यतस्तत्प्रकरण एव—

‘ तथाऽधर्मसमावेशादन्यान्यपि कलौ युगे ।
विहितान्यपि वर्ज्यानि कर्मभोगभयाद्बुधैः ’ ॥

इत्युक्तम् । अन्ते च—

‘ एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्तितानि विद्वद्भिर्यवस्थापूर्वकं बुधैः ’ ॥

इत्युक्तम् । अत्र कर्मभोगभयादित्युक्त्या कामान्धानामविहितकर्मभोगे प्रवृत्तावधर्मसमावेशः स्यादिति स्पष्टमेवावगम्यते । तथा लोकगुप्त्यर्थमिति वदता कलिवर्ज्यप्रकरणं किमर्थं पठितं तदपि स्पष्टमेव प्रतीयते । एतेन कलियुगादौ महात्मभिः पठितं कलिवर्ज्यप्रकरणं पूर्वापरसंदर्भपूर्वकमनालोच्येदानीतनैः कैश्चित्स्वकपोलकल्पनया तेषां महात्मनां विपरीतं कंचनामिप्रायं प्रदर्श्य यदि तेषां महात्मनां श्रुत्युक्तस्याधर्मत्वनिर्णयेऽधिकारस्तर्हीदानीतनानामस्माकमपि तथा स्यादिति यन्महता वागाडम्बरेणोक्तं तत्सुतरां निरस्तं वेदितव्यम् ।

यत्तु “ तदूर्ध्वं तत्समत्वेन पतितत्वात्प्रायश्चित्ताभावान्मरणम्’ इत्ययं शूलपाणि-वचनोपन्यासो न मे तुष्टिमावहति । न देवलस्मृतौ स्पष्टमुक्तं यद्वत्सरचतुष्टयादूर्ध्वं मरणमेव नान्या गतिर्विद्यत इति.” इत्युक्तं तच्छूलपाण्यमिप्रायाज्ञानमूलकम् ।

‘ संवत्सरैश्चतुर्भिश्च तद्भावमधिगच्छति ’

इति हि देवलवचनम् । म्लेच्छसंसर्गिणो म्लेच्छान्नभक्षणादिदोषदुष्टा यावत्कालपर्यन्तं म्लेच्छभावं न प्राप्तास्तावत्प्रायश्चित्तेन पूता भवन्ति तद्भावमापन्नानां तु न प्रायश्चित्तम् । स च तद्भावः कदा प्राप्यते तदनेन देवलवचनेन प्रदर्श्यते । तथाच वर्षचतुष्टयानन्तरं प्रायश्चित्ताभावान्मृततुल्या एव ते भवन्तीति वचनतात्पर्यम् । तदेव च शूलपाणिना स्पष्टमुक्तमिति स्मृतिवचनविरुद्धमसंतोषकारकं शूलपाणिना किमुक्तमिति न विद्मः ।

यत्पुनरुक्तम्—

“ गृहीतो यो बलान्म्लेच्छैः पञ्च षट् सप्त वा समाः ।
दशाद्विंशतिं यावत्तस्य शुद्धिर्विधीयते ॥

प्राजापत्यद्वयं तस्य शुद्धिरेषा विधीयते ।
 अतः परं नास्ति शुद्धिः कृच्छ्रमेव सहोषिते ॥
 म्लेच्छैः सहोषितो यस्तु पञ्चप्रभृतिविंशतिः ।
 वर्षाणि शुद्धिरेषोक्ता तस्य चान्द्रायणद्वयम् ।

इत्येतानि देवलस्मृतिवाक्यानि विसंगुलानीव दृश्यन्ते । कश्चन भागो भ्रष्ट इति प्रतिभाति ” इति ।

तत्रेदं वक्तव्यम् । अत्र कश्चिद्भागो भ्रष्ट एवेति कथं ज्ञायते । सांप्रतमुपलब्धानु-
 पूर्वीको हि पाठः सुयोज एव । नैवात्र काचिद्विसंगुलता । तथाहि—अत्र विषयभेदेन
 प्रायश्चित्तद्वयमुक्तवचनत्रयेण प्रतिपाद्यते । तत्रैकं पादोनश्लोकद्वयेन । द्वितीयं च ततः
 परेण सपादश्लोकेन । बलान्म्लेच्छैर्गृहीतस्य पञ्च वर्षाण्यारभ्य विंशतिवर्षपर्यन्तं प्राजा-
 पत्यद्वयं प्रायश्चित्तमादावुक्त्वा ततः परं नास्ति शुद्धिरिति चोक्त्वा ततो यस्य वसति-
 रपि म्लेच्छैः सहाभूतस्य पूर्वापेक्षयाऽप्यधिकं प्रायश्चित्तं चान्द्रायणद्वयं तावत्पेव काले
 विधीयते । अतः परं नास्ति शुद्धिरिति तु सममेव । सहवासस्य तादृशधीजनकत्वेन
 कामतोऽपि दोषसंभवात्प्रायश्चित्ताधिक्यम् । ‘कृच्छ्रमेव सहोषिते’ इत्यत्रैवकारेण सह-
 वासिनो ब्राह्मणस्य न कदाऽपि कृच्छ्रान्म्लेच्छैः प्रायश्चित्तमिति नियम्यते । अन्यत्र तु
 कृच्छ्रान्म्लेच्छैः प्रायश्चित्तं दृश्यते —

‘ मासमात्रोषितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुध्यति ’ इति यथा ।

सहवासिनो ब्राह्मणस्य कालाल्पत्वेऽपि कृच्छ्रमेव । सहवासे कामतोऽपि दोषसंभवायाः
 सत्त्वात् । एवं सामञ्जस्येन देवलवचनयोजना भवति । न काचिदत्र विसंगुलता । नापि
 कश्चन भागो भ्रष्ट एवेति कल्पनाया लेशतोऽप्यवसरः । एतेन “ द्वावत्र विषयावुपन्यस्तौ—
 म्लेच्छैः सह पञ्चवर्षाण्यारभ्य विंशतिवर्षाणि यावत्संवासे जाते प्राजापत्यद्वयचान्द्रायणद्व-
 यरूपमल्पप्रायश्चित्तं विहितमत्र । अपरं च बलान्म्लेच्छैः पञ्चप्रभृतिविंशतिवर्षाणि याव-
 द्गृहीतस्यापि किञ्चित्प्रायश्चित्तं विधातुमुपक्रमः कृतः स तु न सम्यगुपलभ्यतः । अतः
 एतत्सिध्यति देवलमतानुसारेण विंशतिवर्षाणि यावत्प्रायश्चित्तं विधातुं शक्यं किंतु
 देवलस्मृतौ तत्कण्ठतो नोक्तम् ” इत्युक्तमपास्तम् । वाक्यार्थयोजनान्यायापरिज्ञानात् ।
 अत्र कौ द्वौ विषयावुपन्यस्तौ कथं च तयोः प्रायश्चित्तभेदः कथं चोपसंहारस्तत्सर्व-
 मज्ञात्वैव यदुच्यते तत्कथं श्रद्धेयं स्यात् ।

अत्रेदमनुसंधेयम्—ब्राह्मणादीनां म्लेच्छसंसर्गेण यावन्म्लेच्छभावो न प्राप्तस्तावदेव
 प्रायश्चित्तविधानम् । म्लेच्छभावप्राप्तिश्च म्लेच्छत्वसमानाधिकरणधर्मे ब्राह्मणत्वादिजाती-

नामाच्छादनम् । तच्चाऽऽच्छादनमादौ धूमेन वह्नेरिव भवति । तत्र हि धूमोत्पत्तावपि वह्निस्वरूपं स्फुटं प्रकाशते । कालान्तरे ततोऽप्यधिकमाच्छादनं मलेनाऽऽदर्शस्येव । अत्र मले सति आदर्शस्वरूपं प्रकाशते किंत्वस्फुटम् । पुनः कालान्तरेण गर्भस्येबोल्बेनाऽऽवरणं भवति । तत्र ह्यस्फुटोऽपि गर्भो लेशतोऽपि न विद्योतते केवलमस्तीत्येव । पुनः कालवशादाच्छादनातिशये विद्यमानाया अपि ब्राह्मणत्वादिजातेरस्तीत्यपि प्रतिभासो न भवति तदा म्लेच्छभावं गतानां तु प्रायश्चित्तं न विद्यते । यथावा नक्षत्रस्वरूपं विरलेनापि मेघेनाऽऽत्रियते । शुक्रादिज्योतिस्तु सान्द्रेण मेघेनाऽऽत्रियते । चन्द्रमास्तु सान्द्रतरेण । आदित्यश्च सान्द्रतमेन मेघेनाऽऽच्छादितो भवति तद्वत् । ईदृशी चावस्था ब्राह्मणस्य विंशतिवर्षैः प्राप्यते । ब्राह्मणत्वजातेरत्युज्ज्वलतया तस्याः पूर्वोक्तरीत्या सर्वांशेनाऽऽच्छादने तावतः कालस्याऽऽवश्यकत्वात् । शूद्रत्वजातेस्तु वर्षचतुष्टयमात्रेण तादृशमाच्छादनं भवति ।

‘ संवत्सरैश्चतुर्भिश्च तद्भावमधिगच्छति ’

इति देवलवचनं च शूद्राभिप्रायकमेव । तत्र पूर्वं शूद्रस्यैवोपक्रमात् । एतदनुसारेण च क्षत्रियस्य म्लेच्छसंसर्गिणस्तद्भावप्राप्तिः पञ्चदशवर्षैर्भवति वैश्यस्य दशभिर्वर्षैरित्युक्तेयम् । यथा यथा च म्लेच्छभावप्राप्तौ कालभूयस्त्वापेक्षा तथा तथा म्लेच्छभावप्राप्तेः पूर्वं कथ्यमानं प्रायश्चित्तमप्यधिकमेव भवति । दृढतरमलापसारणे प्रयत्नाधिक्यापेक्षा प्रसिद्धैव । अत एवैतादृशस्थले विधीयमानं प्रायश्चित्तं साक्षादेवानुष्ठेयं नंतु प्रतिनिधिद्वारा । पात्रसंलग्नो दृढतरमलो हि निघर्षणेनैवापसृतो भवति । सर्वथा म्लेच्छभावप्राप्त्युत्तरं न कथमपि प्रायश्चित्तेन संशोधनं भवति । वचनबलान्मनासि प्रतीतोऽर्थोऽत्र लोकानां पुरतः प्रदर्शित इत्येव । न मया काश्चिदपि क्वचिदप्यनुष्ठेयविशेषे प्रेर्यते । अत्र कार्याकार्यविषये सुधियः स्वयं विचार्य कमप्यर्थं निश्चिन्वन्तु ।

यदुक्तम् ‘ देवलस्मृतौ वर्षचतुष्टयादूर्ध्वं प्रायश्चित्तं न विद्यत इति यदुक्तं तत्प्रायश्चित्तगौरवज्ञापनार्थमेव । देवलरीत्या चाद्रायणपराकचतुष्टययोरेव वत्सरचतुष्टये प्राप्तेः । द्वादशाब्दापेक्षयाऽधिकप्रायश्चित्ता(त्त)प्राप्तावेव मरणान्तप्रायश्चित्तपर्यवसाने प्रायश्चित्ताभावकथनोपपत्त्या प्रकृते च व्यब्दकृच्छ्रस्याप्यप्राप्त्या तद्वचनस्य निष्कृतिगौरवपरत्वेनैव नेयत्वात् । तथाच बहुवत्सरातिक्रमेऽपि संसर्गलाघवगौरवं निश्चित्य अन्ततो गत्वा पापात्यन्तगौरवेऽपि आपस्तम्बोक्तं प्रायश्चित्तं विनिर्दिश्य पतितस्य समावेशने न शास्त्रं विरुणद्धीति निष्कर्ष इति ’ ।

तदेतन्न मनोरमम् । वर्षचतुष्टयादूर्ध्वं प्रायश्चित्तं न विद्यत इत्युक्तेः प्रायश्चित्तगौरव-
ज्ञापनार्थत्वं न संभवति । अन्यथानुपपत्तेरभावात् । यश्च तत्रोपोद्बलकतया युक्तिवादः
प्रदर्शितः सोऽपि न युक्तः । संवत्सरपर्यन्तं प्रायश्चित्ताकरणे द्विगुणिता पापवृद्धिर्भवतीति
तया रीत्या संवत्सरचतुष्टयपर्यन्तं तदकरण आहत्य चतुर्गुणा पापवृद्धिः स्यादतश्चान्द्रा-
यणचतुष्टयप्राप्तिरिति त्वदभिमतम् । परंतु संवत्सरेण द्विगुणिता या पापवृद्धिर-
भूतादृशस्य वर्धितस्य पापस्य द्वितीयवर्षसमाप्तौ द्विगुणिता वृद्धिरिति तदानीमेव
मूलतश्चतुर्गुणा स्यात् । तदपेक्षया द्विगुणा तृतीयवर्षसमाप्ताविति तदानीं मूलतोऽ-
ष्टगुणा स्यात् । एवं चतुर्थवर्षसमाप्तौ षोडशगुणेति कथं तदा चान्द्रायणचतुष्टयेन
निर्वाहः स्यात् । कालाधिक्येन पापवृद्धिप्रकारश्चेतादृश एव युक्तः । तथाहि—द्विविधा
वृद्धिः स्वरूपातिरिक्ता स्वरूपानतिरिक्ता च । यत्र वर्धितो भागो मूलस्वरूपात्पार्थ-
क्येन दृश्यते तत्राऽऽद्या । यथा पञ्चकं शतमित्यत्र रूप्यकशतस्यर्णस्य वार्षिकी पञ्चरू-
प्यकवृद्धिः । द्वितीया तु बदराम्रादिफलानाम् । बदराम्रादिविषये वर्धितस्यापि भागस्य
स्वरूपानतिरिक्तत्वात्पुनर्वृद्धिर्भवत्येव । ऋणविषयेऽपि वार्षिकी वृद्धिः पुनर्मूलं प्रविष्टा
चेत्तत्र वर्धितोऽपि भागः पुनर्वृद्धये प्रकल्पत एव यथासमयम् । तादृशसमयाभावे तु
नेत्यन्यत् । सर्वथा वर्धितस्य भागस्य पुनर्वृद्धिप्रकल्पने स्वरूपानतिरिक्तत्वं बीजम् ।
प्राथमिकी बदराम्रादिफलानां वृद्धिस्तु नित्यं स्वरूपानतिरिक्तैव । पातकमपि बदराम्रा-
दिफलवत्स्वभावत एव विवर्धते । प्रायश्चित्तेन तु पातकस्य दाहो भर्जनं वा । अकामतः
कृतस्य दाहः कामतः कृतस्य तु भर्जनम् । भर्जनोत्तरं च न पातकस्य लेशतोऽपि
वृद्धिर्नापि पूर्वावस्थापेक्षया मूलानि प्ररूढानि भवन्ति । किंच रोगविनाशकस्य रोगवृ-
द्धिप्रतिबन्धकस्य वौषधस्य पथ्यामिव पापविनाशकस्य पापभर्जकस्य वा प्रायश्चित्तस्य
मानसः पश्चात्तापो मुख्यः सहकारी । प्रायश्चित्तं च पातकज्ञाने सद्य एवानुष्ठेयं भवति ।
तत्र कालातिपातश्च प्रायश्चित्तचिकीर्षाया अभावाज्जायते । स च तच्चिकीर्षाया अभावः
पश्चात्तापस्याभावात् । पश्चात्तापो हि कृतकर्मणि दोषदृष्ट्या जायत इति तादृशदोषदृष्ट्य-
भावः पश्चात्तापाभावस्य कारणम् । दोषदृष्टिश्च कृतकर्मणि रागौत्वद्वयेन प्रतिबध्यते ।
सति च रागौत्कटचे तादृशकर्मणि पुनः पुनः प्रवृत्तिरभ्यासपदवाच्या दुर्वारैव । मान-
सिकी प्रवृत्तिस्तु तत्राव्याभिचारिण्येव । तथा च तत्र भूयसी पापवृद्धिरिति तादृशं
वर्षचतुष्टयसंचितं गुरुपातकं कथं चान्द्रायणचतुष्टयेन निवर्तेत । अतो वर्षचतुष्टयादूर्ध्वं
प्रायश्चित्तं न विद्यत इति देवलोक्तिर्वाच्यमर्यादयैव साधीयसीति बोध्यम् । एतेन बहु-
वत्सरातिक्रमेऽपीत्यादि यदुक्तं तत्सुतरां निरस्तं वेदितव्यम् ।

यच्चोक्तं पतितपुत्रस्य प्रायश्चित्तं प्रक्रम्य ' तत् संव्यवहार्यतापादकं भविष्यति । अन्यप्रयोजनाभावात् ' इति । तत्र पितृद्वारा संबद्धस्य पितृपातकस्य विनाशेन दुःखभोगाभावः स्वाश्रयकर्मण्यधिकारप्राप्तिश्चेति प्रयोजनसंभवो वर्तते इति तत्र तदसंभवे हेतुः-प्रदर्शनीयः । यत्र हेतुप्रदर्शनमावश्यकं तत्र निर्हेतुकोक्तिर्न विश्वसनीया भवति । पतितपुत्रस्य प्रायश्चित्तेऽपि संव्यवहार्यता न भवतीत्यस्माकं नाऽऽग्रहः । किंतु तत्रान्यप्रयोजनाभावादिति हेतुरसंगतः ।

यदुक्तम् " पित्रादिपरम्परया पातित्येऽपि पतितप्रायश्चित्तं चरित्वा पितृतो मातृतो वा संकराभावे भवति पतितसंततेः पूर्वतनजातिसंप्रवेशः " इति ।

तत्र पतितसंततिः कियत्पुरुषपर्यन्तेत्यवधेरप्रदर्शनान्न्यूनता । तत्रावधिरविवक्षित एवेति चेन्न । प्रायश्चित्तं हि पित्रादिपरम्परयाऽनुवृत्ताया ब्राह्मणत्वादिजातेरुद्दीपकं नतु लेशतोऽप्यविद्यमानाया उत्पादकम् । जातेरनुवृत्तिश्चाऽऽहत्य चतुर्थपुरुषपर्यन्ता स्यात् । नतु पञ्चमे लेशतोऽपि । इति निरूपितं पूर्वमेव ।

यच्च पुनरग्रे " येषां तु पितृतो मातृतो वा संकर एव मतान्तरप्रवेशानन्तरं सम्भूतेऽपि सनातनधर्मेऽधिक्रियन्ते । तेषां च शैववैष्णवादिदीक्षाद्वारा भवति सनातनधर्मप्राप्तिः " इत्युक्तम् ।

तत्र । सनातनधर्मप्राप्तौ हि तादृशदीक्षाधिकारो दीक्षया च सनातनधर्मप्राप्तिरित्यन्योन्याश्रयात् । दीक्षाविधिर्हि योग्यताबलात्सनातनधर्मायोद्देश्यको नतु सनातनधर्मप्रापकः । किंच सनातनधर्मायत्वव्याप्या ब्राह्मणत्वादिजातयः । तथाच सनातनधर्मायत्वप्राप्तौ तद्विशेषभूता ब्राह्मणत्वाद्यन्यतमा काचिज्जातिरवश्यं वक्तव्या । निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायात् । संकरश्च द्विधा । माता पतितवंशीया पिता ब्राह्मणाद्यन्यतम इत्येकः । पिता पतितवंशीयो माता च ब्राह्मणाद्यन्यतमा इत्यपरः । आद्ये मातृजातिरनुलोमसंकरसत्त्वात् । मातुश्च पतितवंशीयत्वान्न काचिद्विशेषभूता जातिर्वक्तुं शक्यते । द्वितीयस्तु विलोमसंकर एवेति तत्रापि न विशेषभूता काचिज्जातिः । चाण्डालत्वसदृशी विलक्षणैव काचित्स्वतन्त्रा जातिः कल्प्यते इति चेदस्तु नाम । किंतु सा प्रकल्पिता जातिः सनातनधर्मायत्वव्याप्या न वा । व्याप्या चेत्साऽऽनुवंशिक्येव प्राप्तेति तत्सामान्यं सनातनधर्मायत्वमपि तथैव प्राप्तं भवति । निःसामान्यस्य विशेषस्याभावात् । तथाच तत्र दीक्षया किं कृतं स्यात् । अथ सा स्वतन्त्रत्वेन प्रकल्पिता विल-

क्षणा जातिः सनातनधर्मायत्वव्याप्या न स्वी क्रियते चेन्निर्विशेषं न सामान्यमिति न्याय-
विरोधस्तदवस्थ एव भवति । अथायं संकरः सनातनधर्मायेतरेणेति चेत्तादृशसंकरजस्य
सनातनधर्मायत्वप्राप्तये दीक्षाविधिरिति चेद्दीक्षाविधेस्तत्प्रापकत्वं न केनापि वचनेन बोधि-
तामिति तत्प्राप्तिर्दुर्लभैव भवति ।

यच्चाग्रे ‘ येषां पुनर्द्विजानां बहुपरम्परया नोपनयनादिसंस्कारस्तेषामपि सावित्री-
पतितानां श्रौतसूत्रोक्तव्रात्यस्तोममिष्टा संभवति द्विजातिकर्माधिकारः । व्रात्यत्वस्यैव
तत्राधिकारितावच्छेदकत्वात्संकोचे प्रमाणाभावात् ’ इत्युक्तम् ।

तच्चिन्त्यम् । द्विजत्वसंबन्धे सति यथाविध्युपदेशप्राप्तसावित्र्यभाववत्त्वं हि व्रात्य-
त्वम् । सावित्र्यभावश्च यथाविध्युपदेशाभावादुपदिष्टाया अधारणाद्वा । सत्यन्तेन शूद्रम्ले-
च्छादिव्युदासः । तेन तेषां प्रायश्चित्तेनापि न द्विजातिकर्माधिकारः । पतितसंततौ
चाऽऽहत्य चतुर्थपुरुषपर्यन्तमेव द्विजत्वसंबन्धो नतु लेशतोऽपि पञ्चम इति पञ्चमादयो
न व्रात्यपदाभिधेया भवन्ति । तथाच बहुपरम्परयेत्युक्तिर्न संभवति ।

ननु शूद्रम्लेच्छाद्यर्थं सत्यन्तविशेषस्याऽऽवश्यकत्वेऽपि तत्र किं प्रमाणम् । व्रात्य-
शब्दविवेचनं च सावित्रीपतिता व्रात्या इत्येवं संदृश्यते । तेन च विशेष्यदलस्य संग्रहो
भवति नतु विशेषणदलस्येति चेन्न । विशेषणदलस्यापि सावित्रीपतिता इत्यनेनैव संग्रहात् ।
सावित्रीपतिता इत्यस्य सावित्रीराहिता इत्यर्थः । तत्र संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषा-
वगतिहेतुत्वादवत्सा धेनुरानीयतामित्यग्रेव संभावितसावित्रीका एवोपस्थिता भवन्ति ।
सावित्रीसंभावना च द्विजत्वसंबन्धे सत्येव । द्विजत्वस्यैव सावित्रीयोग्यतावच्छेदकत्वात् ।
तथाच विशेषणदलमपि सिद्धं भवति ।

यदपि ‘ अन्त्यजाद्यपेक्षयाऽपि जात्या कर्मणा वा जघन्यानां म्लेच्छानां संस्पर्शो
यदि न परिहार्यते तर्हि किमन्त्यजस्पर्शद्वेषेण ’ इत्युक्तम् ।

तदसंगतम् । बाधेऽदृढेऽन्यसाम्यात्किं दृढेऽन्यदपि बाध्यतामिति न्यायात् । तथाच
म्लेच्छस्पर्शदृष्टान्तो विफल एव । अन्त्यजस्पर्शद्वेषेणेत्युक्तिरप्यसंगता । अन्त्यजविषय-
कद्वेषेणान्त्यजस्पर्शः परिहियत इति त्वदभिमतम् । परंतु सनातनधर्मीयाणामन्त्यजद्वे-
षस्य न किञ्चिदपि कारणं कार्यं च संदृश्यते । द्वेषस्य कारणं हि तत्कृतापराधादिकम् ।
नहि काश्चिदन्त्यजैः सामष्ट्येन सनातनधर्मीयाणामपराधः कृतोऽस्ति । नापि कार्यं हन-
नोद्यमादिकं दृश्यते । स्पर्शपरिहारस्तु न द्वेषकार्यम् । शास्त्रप्रतिपादिततत्स्पर्शनिषेधो-
ल्लङ्घनजप्रत्यवायभीत्या हि स्पर्शः परिहियते सनातनधर्मीयैर्न द्वेषेण । यदि
काश्चिदन्त्यजः पङ्के निमग्नो भवेद्रोगेण वा पीडितो भवेत्तदा तं स्पृष्ट्वाऽपि तदुद्धाराय

प्रयतन्त एव सनातनधर्मीया अपि स्पर्शदोषः स्नानेन परिहृतो भविष्यतीत्यनुसंधानाः ।
यथा च रजस्वलास्पर्शो न रजस्वलायां द्वेषेण परिह्रियते तद्वदेवात्र बोध्यम् ।

यच्च तदुत्तरम् ' सर्वजनीनसभास्थानदेवालयजलाशयादौ तु स्पर्शदोषापवादकानि
शास्त्रवचनान्येवोपलभ्यन्ते । यथा अत्रिः—

देवयात्राविवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ' ॥

इत्युक्तं तदपि चिन्त्यम् । नह्येभिर्वचनैः सामान्यतः प्राप्तः स्पर्शदोषोऽपोद्यते ।
देवयात्रादिस्थलविशेषनिर्देशात् । प्रत्युत स्थलविशेषनिर्देशेन सामान्यतः प्राप्तोऽन्त्यजादि-
स्पर्शदोषो दृढी क्रियते । प्रतियोगिप्रमितिं विना निषेधानुपपत्तेः । किंचेदृशानां वचनानां
देवयात्रादिस्थलविशेषेऽप्यन्त्यजादिस्पर्शदोषो नास्तीत्यत्र न तात्पर्यं किंतु विद्यमानोऽपि
दोषः स्वरूपप्रायश्चित्तानिरसनीयो भवतीत्यर्थ एवेति प्राङ्निरूपितमेव ।

यत्तु—अस्पृश्यानां देवालयादौ सभामण्डपे प्रवेशे न किंचिद्वाधकम् । केवलं तैरन्तर्गर्भ-
गृहे देवसमीपे न प्रवेष्टव्यमिति केचिद्वदन्ति । तत्रेत्यं विचार्यते । यदि कश्चित्पुराण-
मताभिमानां स्नातः शुचिः पूजासंभारं गृहीत्वा सभामण्डपादन्तः प्रविविक्षुरस्पृश्येन
स्पृष्टश्चेत्तेन तथैवान्तर्गत्वा पूजा कार्योत नेति । यदि तथैव पूजा कार्येत्युच्यते तर्हि,
अस्पृश्येनाप्यन्तर्गत्वा पूजा कुतो न कार्या भवति । यदि न कार्येत्युच्यते तर्ह्यस्पृश्य-
स्पर्शः कियताऽप्यंशेन दूषकत्वेनाभिमत इति गम्यते ।

यच्च व्यवहारं दृष्ट्वा तदनुसारेण शास्त्रार्थो निर्णय इत्युच्यते तद्भ्रान्तिविलसितम् ।
व्यवहारदर्शनं हि न शास्त्रार्थनिर्णय उपयुज्यते । शास्त्रार्थो हि व्याकरणकोशाद्यनुसारे-
णोपक्रमादिषड्विधलिङ्गैस्तात्पर्यावधारणेन मीमांसापरिकल्पितन्यायानुसारेण च निर्णयो
भवति । व्यवहारदर्शनं निर्णीतशास्त्रार्थानुसारेणानुष्ठाने कर्तव्य उपयुज्यतां नाम । वस्तु-
तस्तु तत्रापि तस्य नोपयोगः । अनुष्ठानं हि व्यवहारदर्शनाधीनं शास्त्रार्थाधीनं वा ।
आद्ये शास्त्रानर्थक्यम् । अन्त्ये व्यवहारदर्शनस्य कथमुपयोगः । उभयाधीनं चेद्यत्रो-
भयोर्वैमत्यं तत्र कस्य प्राबल्यम् । शास्त्रस्य चेद्व्यवहारदर्शनस्य नोपयोग इति तदवस्य-
मेव । व्यवहारदर्शनस्य प्राबल्यं चेत्तत्र हेतुं न पश्यामः । शास्त्रबाधेन व्यवहारसिद्धिस्त-
त्सिद्धौ शास्त्रबाध इत्यन्योन्याश्रयश्च । क तर्हि व्यवहारदर्शनस्योपयोगः । उच्यते—

सौकर्यं व्यवहारो वा विकल्प उपयुज्यते ।

नित्ये विधौ निषेधे च न पुरस्कारमर्हति ॥ इति ।

किंचाशास्त्रज्ञानामनुष्ठानकाले क्वचित्संशये शास्त्रज्ञव्यवहारदर्शनं तत्रोपयुज्यते । तथा
च व्यवहारदर्शनं न शास्त्रप्रणयनेनापि तदर्थनिर्णय उपयुज्यते । अनुष्ठानकाल एव च
क्वचिदुपयुज्यत इति तत्त्वम् ।

यच्च ' सर्वथा तु सामाजिककुशलविचारपरामर्शेनैव धर्माधर्मविचिकित्साऽऽब्धव्या न केवलं वचनबलेन । लोकसंग्रहविरोधात् । लोकानुग्रहार्थं च शास्त्रप्रवृत्तिरिति । तथा च महाभारतम्—

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।

द्वितीयं धर्मशास्त्रं तु तृतीयो लोकसंग्रहः' ॥

इत्युक्तम् । तत्रेत्यं विचार्यते । वचनबलाद्धर्मत्वेन प्रतीयमानो योऽर्थः स एव धर्मः । तस्मात्सामाजिककुशलं न भवति चेन्मा भूनाम । न तेन धर्मस्वरूपं विपर्यस्यत इत्येवं यो विचारः स केवलवचनबलाज्जायमान इत्युच्यते । तादृशे तु विचारे जना अकुशल-
भक्त्या धर्मं न स्वीकुर्युरित्यतो लोकसंग्रहो न स्यात् । अतो लोकसंग्रहविरोधात्केवल-
वचनबलेन धर्मनिर्णयो न कर्तव्य इति हि त्वदभिमतम् । तत्र केवलं वचनबलेन धर्मा-
धर्मविचिकित्सा नैव संभवति । यतो वचनकर्तृभिरेव स्मृतिकारैर्मन्वादिभिः सामाजिक-
कुशलविचारपरामर्शेनैव धर्माधर्मनिर्णायिकाः स्मृतयः प्रणीताः । किंतु तैरैहिकमामु-
ष्मिकं चेति द्विविधमपि कुशलं परामृष्टम् । नतु केवलमैहिकमेकमेव । इयं हि तेषां पद्धतिः
सुखाधिक्यप्राप्तये स्वल्पसुखत्यागः कर्तव्यस्तथा स्वल्पदुःखं च तदर्थमेव सोढव्यम् ।
दुःखाधिक्यपरिहारायापि इदं द्वयमावश्यकमेव । आधुनिका अपि प्रायः सुखाधिक्य-
प्राप्तिं दुःखाधिक्यपरिहारं चानुसंधायैव प्रवर्तन्ते । किंतु केचित् कदाचिदामुष्मिकं
सुखाधिक्यं दुःखाधिक्यं च नानुसंदधते । किंतु केवलमैहिकमेव । यथा बाला अज्ञा-
निनो विद्यार्जनप्रयुक्तं भाविसुखं विद्यार्जनप्रयुक्तं भावि दुःखं चैहिकमपि बाल्यादज्ञात्वा
तात्कालिकल्पसुखलिप्सया क्रीडासक्ता भवन्ति तद्वत् । तथा चैहिकपारलौकिकेति
द्विविधसुखदुःखदृष्ट्यैव धर्माधर्मविचारः कर्तव्यो भवति । तथैव च स्मृतिकारैः कृतः ।
तथैव च जायमानं सामाजिकं कुशलं सत्यमितरत्तु कुशलाभासः । तथा च केवल-
वचनबलाद्धर्मनिर्णयो नास्त्येव । अन्तर्गतकुशलस्य सर्वत्रावर्जनीयत्वात् । अथ पार-
लौकिकं सुखं दुःखपरिहारश्च दूरतरे कस्तत्र श्रद्दधाति । अस्माकं त्वै हेकं सुखं दुःख-
परिहारश्चेष्यते । इत्येवं येषां मतिस्तेषां लोकानां संग्रहाय पारलौकिके सुखे दुःखपरि-
हारे चौदासीन्यमालम्ब्यैहिकसुखप्राप्तिदुःखपरिहारमात्रमालक्ष्य स्मृतेवचनैर्धर्मनिर्णयः
कार्यः । तथा सत्येव निरुक्तमतीनां लोकानां संग्रहो भवेत् । यतो लोकसंग्रहार्थं
शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । एतद्विपरीतस्तु धर्मनिर्णयः केवलवचनबलाज्जायमान इत्युच्यते
तादृशो न कार्यः । तथा सति उक्तमतीनां लोकानां संग्रहो न स्यादित्यभिप्रायश्चेन्मूल
एव कुठारपातः । लोकसंग्रहार्थं शास्त्रप्रवृत्तिरिति सत्यम् । किंतु तत्र लोकपदेन
नोक्तविधानां नास्तिकानां ग्रहणम् । लोकसंग्रहार्थं या शास्त्रस्य प्रवृत्तिः सा धर्माधर्म-
स्वरूपप्रकाशमद्वारैव । धर्माधर्मौ चादृष्टावेवेति तत्स्वरूपजिज्ञासा नास्तिकानां नैव
संभवतीति कथं तादृशलोकसंग्रहार्थं शास्त्रं प्रवर्तेत । किंच लोकसंग्रह इत्यत्र संग्रहश-

ब्देन समावेश उच्यते । समावेशश्च बहिष्ठस्य जनसमाजमध्ये प्रवेशः । प्रवेशश्च नैकत्राऽऽसनभोजनादिनैव । तादृशो भवतु मा वा भूत् । किं तु बहिष्ठत्वनिवृत्त्या समाजान्तर्गतत्वम् । यथेतरेषां समाजघटकानामुत्तरोत्तरोत्कर्षप्राप्तिद्वारं पिहितं न भवति तथैवास्य जायते चेत्स तदन्तर्गत इत्युच्यते । तादृशप्राप्तिद्वारं च कर्मैव । तद्रूपं द्वारं च कर्मण्यनधिकारे सति पिहितमित्युच्यते । शास्त्रेण तु प्रायश्चित्तज्ञापनद्वारा तादृशकर्मण्यधिकारो बोध्यते । एतादृशश्च तेषां लोकानां संग्रहः शास्त्रेण द्वारमोचनद्वारा क्रियते । नास्तिकानां चैतादृशकर्मचिकीर्षाया एवाभावेन न तत्राधिकारानधिकारचर्चाया अवसरः । अतश्चाऽऽस्तिकानुद्दिश्यैव शास्त्रप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

यच्चाग्ने तदुपष्टम्भकतया धर्मं जिज्ञासमानानामित्यादि महाभारतवचनमुपन्यस्तं तदप्यसंगतम् । इत्थं हि तदीयास्तदाशयं कल्पयन्ति । उक्ते भारतवचने लोकसंग्रहो धर्मे प्रमाणत्वेनोपन्यस्तः । अतो लोकसंग्रहो यथा स्यात्तथा धर्मस्वरूपं निर्णयं भवति । स्मृतिवचनान्यपि तदनुसारेणैव योज्यानि । यथा सामाजिकं कुशलं समाजदाहर्द्याधीनम् । दाहर्द्यं च समाजभूयस्त्वाधीनम् । तदर्थं तत्राधिकलोकसंग्रह आवश्यकः । तदर्थं च तत्र चाण्डालादीनामस्पृश्यत्वेनाभिमतानामपि समाजे संग्रह आवश्यकः । अमुं लोकसंग्रहमुक्तभारतवचनेन प्रमाणीकृत्य धर्मस्वरूपं निर्णयमिति चाण्डालादिस्पर्शो नाधर्म इति सिध्यति । एतदनुसारेण धर्माधर्मप्रतिपादकानि स्मृतिवचनानि योज्यानीत्यतः ' स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ' इति वचने देवयात्रादि स्थलविशेषनिर्देशो नतु परिगणनमिति स्वीकार्यं सर्वत्रैव चाण्डालादिस्पर्शदोषो नास्ति । तथा च देवयात्राविवाहेष्वित्यादिवचनानि विशेषमुखप्रवृत्तान्यपि सामान्यमुखप्रवृत्तानि कल्पनीयानि । तथा चाण्डालादिस्पर्शनिषेधकानि वचनानि तु सामान्यमुखप्रवृत्तान्यपि ' वैधकर्मकाले ' इत्यध्याहृत्य विशेषमुखप्रवृत्तानि भवन्तु । तथा चोत्सर्गापवादभावो विपरीतः कल्पनीय इति । अत्रोच्यते । यदिदमुक्तविधिलोकसंग्रहानुरोधेन स्मृतिवचनानामर्थान्तरं प्रकल्पितं तत्स्मृतिकारामिप्रेतं न वा । नाऽऽद्यः । तथाविधोपक्रमादिलिङ्गाभावात् । न द्वितीयः । वक्त्रनभिप्रेतार्थप्रकल्पनस्य वाक्यार्थवेदिभिस्तिरस्कारात् । किंच किमर्थमिदमर्थान्तरप्रकल्पनम् । स्मृतिप्रामाण्यसंरक्षणाय चेत्किमीदृशेन प्रामाण्यसंरक्षणेन श्रद्धालुजनवञ्चनाहेतुभूतेन । तदपेक्षया स्मृतेरप्रामाण्योक्तिरप्येकया विधया ज्यायसी स्यात् । किं चैवं स्मृतिकारानभिप्रेतस्यार्थस्याध्याहारलक्षणाद्याश्रित्य प्रकल्पने त्वदुक्त एवार्थो ग्राह्य इति नियमाभावाद्यस्मै यस्मै यद्रोचते स तत्प्रकल्पयेत् । कश्चिदहरहः संध्यामुपासीतेत्यस्य नञर्थ्याध्याहारं प्रकल्प्य निषेधे तात्पर्यं प्रकल्पयेत् । कश्चिद्व्यसनी ग्रामवासी न सुरां पिबेदित्यत्र ' वने ' इत्यध्याहारं ब्रूयात् । कश्चिच्च तथाविधो वननिवासी ' ग्रामे ' इत्यध्याहारं ब्रूयादिति बहु व्याकुली स्यात् । किंच भारतवचने नेदृशो लोकसंग्रहो विवाक्षितः । तत्र हि धर्मे प्रमाणत्वेन लोकसंग्रह उपन्यस्तः । प्रमाणं च प्रमाकरणं धर्मयथार्थस्वरूपज्ञान-

साधनम् । उक्तविधो लोकसंग्रहस्तु न धर्मप्रमायाः करणम् । करणस्य कार्यप्राग्भाव-
नियमात् । किंतु धर्मप्रमायाः फलम् । चाण्डालादिस्पर्शो नाधर्म इत्येवं ज्ञानं यथार्थत्वेन
गृहीतं चेत्तदुत्तरं तेषां संग्रहे लोकाः प्रवर्तेरन् । नतु ततः प्राक् । कस्तर्ह्युक्तभारतवचने
लोकसंग्रहशब्दार्थ इति चेद्भारत एवान्यत्र भीष्मपर्वणि गीतायामर्जुनस्य युद्धाभिमुख्यं
संपादयता भगवता ' लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ' इत्यादिना यादृशः कटा-
क्षीकृतः । तत्फलं च तत्रैव—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥

इत्येवं प्रदर्शितम् । अयं भावः । अयं धर्मोऽथाधर्म इति संशये श्रुतिप्रमाणेन धर्म-
स्वरूपं ज्ञायते । इदं च धर्मज्ञापने मुख्यं प्रमाणम् । अग्रिमप्रमाणोपजीव्यत्वात् ।
अत इदं श्रुतिरूपं प्रमाणं परमं प्रथमं चोच्यते । भारते च क्वचित्परममित्यत्र प्रथम-
मिति पाठः । युक्तश्च स पाठः । अग्रे द्वितीयतृतीयशब्दोल्लेखनेन तदानुगुण्याय
प्रथमशब्दोल्लेखस्य सामञ्जस्यात् । श्रुत्यर्थं ज्ञातुमशक्नुवतां द्वितीयं प्रमाणं मन्वादि-
शास्त्रम् । शास्त्रज्ञा जनाः स्वल्पा एव । तदपेक्षयाऽपि श्रुत्यर्थवेत्तारः स्वल्प-
तराः । प्रायः सर्वो लोक इदानीं सदाचारेण धर्मं जिज्ञासते । तथा चेदं सदाचाररूपं
प्रमाणं पूर्वप्रमाणमुपजीव्य प्रवृत्तमपि तदपेक्षया व्यापकम् । प्रमाणपरिगणने श्रुतिः
स्मृतिः सदाचार इति तृतीयप्रमाणत्वेन सदाचारो निर्दिश्यते । प्रमाणप्रतिपादकोक्तभा-
रतवचनेऽपि च लोकसंग्रहस्य तृतीयप्रमाणत्वेन निर्देशात्पूर्वप्रमाणद्वयसाहचर्याच्च सदा-
चार एव लोकसंग्रहशब्देनोच्यते । लोकान्संगृह्णातीति लोकसंग्रह इति कर्तृव्युत्पत्तेः ।
लोकाः संगृह्यन्तेऽनेनेति करणेऽप्प्रत्ययो वा । तथा च भारतवचने न त्वदुक्तो लोक-
संग्रहोऽभिप्रेत इति सिद्धम् ।

यच्च तदग्रे लोकसंग्रहशास्त्रयोः समन्वयं कृत्वा शास्त्रानुशासने न शास्त्रप्रामाण्यं
विप्लवेत नवा समाजसेतुरुच्छेद्येत इत्युक्तं तदप्यसंगतमेव । स्मृतिकारानभिप्रेतार्थकल्प-
नया वचनयोजनायां प्रामाण्यविप्लवः स्मृतिबद्धसेतोरुच्छेदश्च भवत्येव । तदुक्तं वात्स्या-
यनभाष्ये—सिद्धे प्रयोगे वक्तुर्यथाभिप्रायं शब्दार्थयोरनुज्ञा प्रतिषेधो वा न च्छन्दतः
(गौ०सू०भाष्य १-२।१४) इति । अत एव—

शस्त्रं न खलु कर्तव्यमिति पित्रा नियोजितः ।

तदेव शस्त्रं कृतवान् पितुराज्ञा न लङ्घिता ॥

इत्यत्र नखलावकशस्त्रकर्तुः पुत्रस्य वस्तुतः पित्राज्ञोल्लङ्घनदोषोऽस्त्येवेति मन्य-
न्तेऽभियुक्ताः । एतच्च सर्वं सुधियो विभावयन्तिवति शम् ।

(द्विविधलक्षणायां तिथावदृष्टविशेषाधायके कर्मणि का ग्राह्येति विचारः)

धर्मस्वरूपमदृष्टं विहितकर्मजन्यमिति प्रागेवाभिहितम् । कर्म च तत्तदाचितकाले

जायमानमेव कात्स्न्येनादृष्टं जनयति नान्यथा । कालश्च कर्मणो यस्य यः कालस्तत्काल-
व्यापिनी तिथिरित्युक्तः । तिथेश्च दिनद्वये कर्मकालव्यापित्वेऽव्यापित्वे वा युगमवाक्य-
विशेषवचनादिभिर्निर्णयो निबन्धग्रन्थेष्वभिहित एव । किं तु तिथिस्वरूपं द्विविधं दृश्यत
इति किंविधमत्र ग्राह्यमिति संशयः ।

अत्र वदन्ति । तिथेर्लक्षणं द्विविधमन्तरलक्षणं कलालक्षणं च । सूर्यचन्द्रयोर्द्वादशां-
शमन्तरं यावता कालेन जायते हीयते वा तावत्कालपर्यन्तमेका तिथिरित्यन्तरलक्षणम् ।
तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागद्वादशकं यदा ।

चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥ इति ।

तथा चन्द्रस्यैका कला यावता कालेन प्रपूर्यते हीयते वा तावत्कालपर्यन्तमेका तिथि-
रिति कलालक्षणम् । तदेतद्विस्पष्टमभिहितं कालमाधवग्रन्थे माधवाचार्यैः । तिथिशब्द-
स्तनोतेर्धातोर्निष्पन्नः । तनोति विस्तारयति वर्धमानां क्षीयमाणां वा चन्द्रकलामेकां यः
कालविशेषः सा तिथिः । यद्वा यथोक्तकलया तन्यत इति तिथिः । तदुक्तं सिद्धान्त-
शिरोमणौ—

तन्यन्ते कलया यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः । इति ।

स्कान्देऽपि—अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः ।

तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥ इति ।

पुरुषार्थचिन्तामणावप्युक्तम्—ऊर्ध्वप्रदेशवर्तिमन्दगामिसूर्यस्याधःप्रदेशवर्ती शीघ्रगामी
चन्द्रः । तयोर्गतिविशेषवशाद्दर्शे सूर्यमण्डलस्याधोभाग एव चन्द्रस्यावस्थितिर्भवति । तदा
सूर्यरश्मिभिरभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमीषदपि न प्रकाशते । ततो दर्शोत्तरकाले चन्द्रः शीघ्रगा-
मित्वात्रिंशदंशोपेतराशौ सूर्याधिकरणकराशयंशं त्यक्त्वाऽग्निमांशं गच्छति । एवं क्रमेण त्र-
योदशांशप्रवेशक्षणे चन्द्रस्य प्रथमकला दर्शनयोग्या भवति । सूर्याधिकरणकराशयंशादग्निम-
त्रयोदशांशप्रवेशस्त्वतिशीघ्रगतौ चतुष्पञ्चाशता घटिकाभिर्भवति । अतिमन्दगतौ पञ्चषष्ट्या
घटिकाभिर्भवतीति । नन्वत्र गतौ शैद्यं मान्द्यं च कथमुक्तम् । चन्द्रस्य गतिर्ह्येकविधैव
भवितुमर्हति । सत्यम् । भूमण्डलस्थजनदृष्ट्या चन्द्रस्य गतौ तारतम्यं लक्ष्यत इत्यभिप्रायेण
तत्र तथोक्तम् । वस्तुतश्चन्द्रस्य गतिरेकविधैव । राशयंशानामल्पत्वमहत्त्ववशात्तु गति-
तारतम्यं भासते । तथाहि । यथा रथचक्रे मध्यकर्णिकामारभ्य नेमिपर्यन्तं तिर्यक्काष्ठा-
न्यरसंज्ञकानि प्रदीयन्ते । तत्र द्वयोः काष्ठयोरन्तरं कर्णिकासमीपे स्वल्पमेव । उत्तरो-
त्तरं च तदन्तरमधिकं भवन्नेमिसमीपे महदन्तरं भवति । तथा भूमण्डलमारभ्याश्विनीम-
भरण्यादिनक्षत्रपर्यन्तं प्रतिनक्षत्रमेकं सूत्रं काष्ठस्थानीयं प्रकल्पनीयम् । द्वयोः सूत्रयो-
रन्तरं च भूमण्डलसमीपे स्वल्पमेव । उत्तरोत्तरं च तदधिकं भवन्नक्षत्रसमीपे महत्तर-
मन्तरं भवति । सूत्रयोरन्तरे प्रकल्पिता द्वादशांशाश्चान्तरानुसारेण स्वल्पा महान्तो

महत्तराश्चोत्तरोत्तरं भवन्ति । यदि च भूमण्डलसंनिकृष्टेन प्रदेशविशेषेण भूमण्डल-
स्यामितश्चन्द्रमण्डलं परिभ्रमेत्तर्हि चन्द्रस्य द्वादशांशगतेर्न षष्टिघटिकापरिमितस्तत ईष-
न्यूनो वा कालोऽपोक्षितः स्यात् । किंतु द्वादशांशगतिर्द्वादशघटिकाभिस्ततोऽपि न्यूनेन
वा कालेन भवेत् । तथा यदि सूर्यमण्डलसंनिकृष्टेन प्रदेशविशेषेण भूमण्डलस्यामितश्च-
न्द्रमण्डलं परिभ्रमेत्तदा चन्द्रस्य द्वादशांशगतिर्न षष्टिघटिकाभिरीषदधिकाभिर्वा संपद्येत ।
किंतु सूर्यस्येव चन्द्रस्यापि द्वादशांशगतिर्द्वादशभिर्दिनैः स्यात् । अतोऽवश्यं भूमण्डला-
द्विप्रकृष्टः सूर्यमण्डलात्त्वतीव विप्रकृष्टः कश्चन भूमण्डलसूर्यमध्यगतः प्रदेशविशेषश्चन्द्र-
गमनयोग्य ऊर्ध्वमधश्च मर्यादितस्तथा प्रकल्पनीयो यथा तादृशप्रदेशगतेनोर्ध्वभागेन
चन्द्रस्य गतावपि द्वादशांशगतिरायम्येषदधिकसप्तषष्टिघटिकाभिः स्यात् । नतु कथमपि
ततोऽधिकेन कालेन । तथा तादृशप्रदेशगतेनाधोभागेन चन्द्रस्य गतावपि द्वादशांशग-
तिरायम्येषन्यूनपञ्चाशद्घटिकाभिः स्यात् । नतु कथमपि ततो न्यूनेन कालेन । अग्रे
च द्वादशांशगतेः कालावधिर्विद्यारण्यादिभिः प्राचीनैर्निबन्धकारैरुक्त एव । कदा द्वाद-
शांशगतिः कियता कालेन भवेदिति निर्णयस्तु बीजसंस्कारसहायेन गणकैः कार्यः ।

अत्रेदं बोध्यम् । यथा अश्विन्यां सूर्ये भरणीसूत्रे आमूलाग्रं यत्र कापि चन्द्रमा
अस्तु सूर्यचन्द्रयोर्द्वादशांशमन्तरं नियतमेव भवति । न तथा तत्र सर्वत्र चन्द्र-
स्यैककलापूर्तिर्नियता भवति । भरणीसूत्रे सूर्यसंनिकृष्टे प्रदेशे चन्द्रमाश्चेत्स
भूमण्डलस्थजनदृष्ट्याऽष्टम्यामिव दृश्येत । तत्रैव च सूर्ये तस्मिन्नेव च
सूत्रेऽधोभागे भूमण्डलसंनिकृष्टे प्रदेशे चन्द्रमाः स्याच्चेत्तस्यैकाऽपि कला कृत्स्ना न
दृश्येत । अतश्चान्तरसूत्रान्तर्गतो यश्चन्द्रगमनयोग्यः प्रदेशस्तत्र यथा यथा चन्द्रमा
ऊर्ध्वभागेनाधोभागेन वा गच्छेत्तथा तथा तदीयकलायाः सूक्ष्मेणांशेन वैषम्यं दुर्निवारमेव
भवति । अन्तरसूत्रं यथा भूमण्डलमारभ्य तत्तन्नक्षत्रपर्यन्तं प्रकल्पितं तथा कलासूत्रं
प्रकल्पनीयं चेदूर्ध्वे सूर्यमण्डलसंनिकृष्टपार्श्वप्रदेशाभिमुखमधश्च भूमण्डलसंनिकृष्टपार्श्वप्र-
देशाभिमुखं चन्द्रगमनयोग्ये प्रदेशे प्रकल्पनीयम् । यस्मिन्सूत्रे आमूलाग्रं यत्र कापि
स्थिते चन्द्रमसि द्वादशांशान्तरं नियतं भवति तदन्तरसूत्रमित्यभिधीयते । तथा
यस्मिन्सूत्रे यत्र कापि स्थिते चन्द्रमसि चन्द्रस्य कृत्स्ना कला प्रपर्यते न त्वीषदपि
यूनाधिक्यं भवति तत्कलासूत्रमित्युच्यते । अन्तरसूत्रकलासूत्रयोः संपातबिन्दुश्च चन्द्र-
गमनयोग्ये प्रदेशे भवति । संपातबिन्दोरधोऽन्तरसूत्रस्थे चन्द्रे सूर्यचन्द्रयोर्द्वादशांशान्तरे
जातेऽपि न कलापूर्तिः । यथा यथाऽधोभागे चन्द्रः स्यात्तथा तथा कलापूर्तावधिकका-
लापेक्षा स्यादेव । यथा यथा च संपातबिन्दोरूर्ध्वभागे चन्द्रः स्यात्तथा तथा कलापू-
र्तिर्द्वादशांशात्पूर्वमेव स्यात् । तत्रोर्ध्वभागेन गच्छति चन्द्रे तिथयो वृद्धिगामिन्यो
भवन्ति । उपर्युपरि सूत्रद्वयमध्यगतमन्तरमधिकं भवतीति तदनुसारेणैकस्मात्सूत्रादपरसूत्रान-
क्रमणे कालाधिक्यस्याऽऽवश्यकत्वात् । अधोभागेन गच्छति चन्द्रे तु तिथयः क्षयगामिन्यो

भवन्ति । उत्तरोत्तरमन्तरस्य न्यूनत्वेनैकस्मात्सूत्रादपरसूत्राक्रमणस्याल्पेनैव कालेन संभावितत्वात् । द्वादशांशान्तरगतेन्यूनः काल आयम्य पादोनपञ्चाशद्घटीपरिमितः, अधिकः कालश्चाऽऽयम्य सपादसप्तषष्टिघटीपरिमितो भवति । कलावृद्धिस्तु द्वादशांशान्तरसमकालमेवेति न नियमः । कदाचिद्द्वादशांशान्तरात्पूर्वमपि भवति कदाचिद्द्वादशांशान्तरादधिकेनापि कालेन भवति । तिथीनां वृद्धिगामित्वे सूर्यचन्द्रयोर्द्वादशांशान्तरं षष्टिघटिकापेक्षया यावताऽऽधिकेन कालेन भवति न तावानधिकः कालः कलावृद्धेरपेक्ष्यते । यदि घटिकानां द्विषष्ट्या द्वादशांशान्तरं भवेत्तदा पादोनद्विषष्ट्याऽपि कलावृद्धिर्भवेत् । तथा घटिकानां सप्तषष्ट्या यदि द्वादशांशान्तरं भवेत्तदा पञ्चषष्ट्यैव कलावृद्धिर्भवेत् । तिथीनां क्षयगामित्वे तु सूर्यचन्द्रयोर्द्वादशांशान्तरं षष्टिघटिकातो यावता न्यूनेन कालेन भवति न तावता न्यूनेन कालेन कला प्रपूर्यते । किं त्वीषदधिकः कालस्तत्रापेक्ष्यते । यदि सप्तपञ्चाशता द्वादशांशान्तरं भवेत्तदा अष्टपञ्चाशता कलावृद्धिर्भवेत् । यदि पञ्चाशता द्वादशांशान्तरं भवेत्तदा चतुष्पञ्चाशता कलावृद्धिर्भवेत् । तथा चैकया कलयैका तिथिरिति कलानुरोधेन तिथेर्लक्षणेऽङ्गीकृते बाणवृद्धिरसक्षयप्रवादः सत्य एव भवति ।

अथ कलावृद्धेः किं स्वरूपं येन द्वादशांशान्तरस्य कलावृद्धेश्च कालत ईषद्वैषम्यं जायत इति चेदुच्यते । चन्द्रो हि गोलाकारः कन्दुकवद्वर्तुलः । स चोर्ध्वमधः पार्श्वतो वा यत्र कापि स्थितेन जनेन प्रेक्ष्यते चेत्तदर्धमेव वर्तुलाकारं दर्शनयोग्यं भवति न त्वीषदप्यधिकम् । अर्धवर्तुलस्यैवाभिमुखत्वात् । अमावास्यान्तिमक्षणे सूर्यभूमण्डलमध्यस्थितश्चन्द्र इति तत्रत्यं यदर्धवर्तुलं सूर्यमण्डलाभिमुखं न तदंशेनापि भूमण्डलाभिमुखं भवति यच्चार्ववर्तुलं भूमण्डलाभिमुखं न तदंशेनापि सूर्याभिमुखं भवति । सूर्यमण्डलाभिमुखमर्धवर्तुलं प्रकाशितं भवति, अनभिमुखं चार्धवर्तुलमप्रकाशितं भवति । एष च सदैव नियमोऽमावास्या वा भवतु पौर्णमासी वा भवत्वन्या वा काऽपि तिथिर्भवतु । चन्द्रमण्डलं चामावास्यानन्तरं सूर्यभूमण्डलमध्यतः प्राच्या निर्गतं सत्क्रमेण भूमण्डलस्य तिर्यक्पार्श्वतः पृष्ठतश्च भवति पौर्णमासीपर्यन्तम् । तदा च सूर्यमण्डलाभिमुखं प्रकाशितमर्धवर्तुलमंशांशेन भूमण्डलाभिमुखं भवति । एवं शनैः शनैरधिकं भूमण्डलाभिमुखं भवत्कास्त्र्येन तदभिमुखं पौर्णमास्यन्ते भवति । सूर्यमण्डलाभिमुखप्रकाशितार्धवर्तुलान्तर्गतैका कला यदा भूमण्डलस्थजनदृष्ट्या दर्शनयोग्या भवति तदा शुक्लप्रतिपत्समाप्तिः । कलाद्वयस्य तथात्वे द्वितीयासमाप्तिः । एतेव कलावृद्धिर्यत्प्रकाशितकलाया दर्शनयोग्यतासंपत्तिः । चन्द्रमण्डलावस्थितिस्तु सदैकरूपैव प्रकाशितार्धवर्तुलाऽप्रकाशितार्धवर्तुला चेति प्रागुक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । भूमण्डलमारभ्य सूर्यमण्डलपर्यन्तं प्रकल्पितस्य प्रथमसूत्रस्य समान्तरेण द्वादशांशान्तरे यद्द्वितीयं सूत्रं प्रकल्पितं तस्मिन्सूत्रे ओतश्चन्द्रमण्डलाकारः कश्चन गोलोऽधःप्रदेशमारभ्योर्ध्वप्रदेशपर्यन्तं नीतश्चेत्तादृशगोलस्याधोगतमर्धवर्तुलं यावतांशेन सूर्यमण्डलाभिमुखं भवेत्तदपेक्षया नियमत ईषदधिकेनांशेन तदेवार्धवर्तुलमूर्ध्वप्रदेशगतं

शनैः शनैः सूर्यमण्डलाभिमुखं भवेत् । तथा च चन्द्रस्य द्वादशांशान्तरगतेरेककलावृद्धेश्च न कालतः साम्यमेव सर्वदेति नियम इति । तथा च द्वादशांशान्तरं यद्यपि पञ्चाशद्घटिका आरभ्य सप्तषष्टिघटिकापर्यन्तं कियताऽपि कालेन भवेत्तथाऽपि कलाप्रपूर्तिश्चतुष्पञ्चाशद्घटिका आरभ्य पञ्चषष्टिघटिकापर्यन्तमेव कियताऽपि कालेन भवेत् । तदुक्तं ज्योतिर्विदामरणे —

‘वृद्धिक्षयौ स्तः परमौ तिथौ सदा व्यर्धा रसाः साङ्घ्रिरसाश्च नाडिकाः’ । इति ।

एतन्मूलक एव बाणवृद्धी रसक्षय इत्युद्घोषः पूर्वेषाम् ।

नन्वेवं द्वादशांशान्तरकलाप्रपूर्त्योः कालतो वैषम्ये तिथीनां क्षयगामित्वे कदाचिदन्तरलक्षणायां तिथौ समाप्तायामपि कलालक्षणाऽवतिष्ठेत । तथा तिथीनां वृद्धिगामित्वे कदाचित्कलालक्षणायां तिथौ समाप्तायामप्यन्तरलक्षणाऽवतिष्ठेत । तदा कर्मकालव्याप्तिः कीदृशी तिथिमनुसृत्य निर्णया भवति । यथा चैत्रशुक्लाष्टमी कलालक्षणा पूर्वेद्युः घ० ९ परेद्युर्नवमी च घ० १४ । अन्तरलक्षणा च पूर्वेद्युरष्टमी घ० १० परेद्युर्नवमी घ० १७ । एवंविधे विषये पञ्चदशघटिकासमाप्तिकरणरूपे मध्याह्ने परेद्युर्नवमीव्याप्तिर्गृहीतव्या न वा ।

उच्यते । दैवेषु पित्र्येषु वा सर्वेष्वेव कर्मसु तिथेः कर्मकालव्याप्तिनिर्णयः कलालक्षणेनैव कर्तव्यो भवति । तिथिविशेषवाचकैः प्रतिपद्द्वितीयादिशब्दास्तत्तत्कलास्वरूपपुरस्कारेणैव तं तं तिथिविशेषमभिदधति । चन्द्रस्य प्रथमया कलया वर्धमानया क्षीयमाणया बोपलक्षितः कालः प्रतिपच्छब्दाभिधेयः । तादृशया द्वितीयया कलयोपलक्षितः कालो द्वितीयाशब्दाभिधेयः । एवमग्रेऽपि । किञ्च तन्यते कलया याऽसौ तिथिः प्रोक्ता मनीषिभिरिति तिथिशब्दस्य निर्वचनमपि कलालक्षणानुसार्येव । किञ्च पितृणां जिवासश्चन्द्रलोक इति प्रसिद्धिः । तथा च पित्र्यं कर्म तत्तत्कलोपलक्षितकाल एव भवितुमर्हति । किञ्च भूमण्डलं कर्मभूमिः । तत्र च कलानामेव किरणद्वारा संबन्ध इति ता एव कर्मकर्तुरदृष्टविशेषाधायिका भवेयुः । नतु सूर्यचन्द्रयोरन्तरं कथमपि तत्र विशेषमाधातुं प्रभवति । अन्तरस्य कलाप्रणाल्यैव भूमिसंबन्धो व्यक्तव्यो भवति नतु कथमपि स्वातन्त्र्येण । तथाचान्तरलक्षणं दृक्प्रत्ययोपयोगिकालनिर्णय उपयुक्तं भवतु नतु विशेषाधायके तिथिव्याप्तिनिर्णये तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

यन्त्रवेधादिना ज्ञातं यद्बीजं गणकैस्ततः ।

ग्रहणादि परीक्षेत न तिथ्यादि कदाचन ॥ इति ।

तथा च संकष्टचतुर्थ्यां चन्द्रोदये चतुर्थीव्याप्तिर्विशेषाधायिका कलालक्षणेनैव निर्णया । चन्द्रोदयकालस्त्वन्तरलक्षणेन निर्णयः । दृक्प्रत्ययस्य सूर्यचन्द्रान्तरविशेषानुसारित्वात् । एवं दृक्प्रत्यययोग्यग्रहणयुत्युदयास्तमयकालनिर्णये ज्ञेयम् । एतत्तत्त्वं सुधीभिर्विचार्य निर्णयमिति दिक् ।

इति म० म० वासुदेवशास्त्रिप्रणीतो धर्मतत्त्वनिर्णयः ।

